

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ РСР

СЕРІЯ 5 «ВДУМЛИВИМ, ДОПИТЛИВИМ, КМІТЛИВИМ», № 2

ЗІНОВІЯ ФРАНКО

**ХТО МИ?
ЗВІДКИ РОДОМ?**

КИЇВ 1990

ББК 81.2Ук—3
Ф 83

Франко Зіновія
Ф83 **Хто ми? Звідки родом? — К.; Т-во «Знання» УРСР,**
1990.— 48 с.— (Сер. 5 «Здумливим, допитливим, кміт-
ливим»; № 2).

Українська топоніміка. Яка вона розмаїта! В географічних назвах — сліди багатьох племен і народів. Їхня добра і лиха пам'ять про себе. Земля співає й плаче іменами.

Розрахована на лекторів, пропагандистів та широке коло читачів.

460200000—013
Ф М281(04)—90 63—90

ББК 81.2Ук—3

Редактор: С. М. Ковбаса

ISBN 5-7770-0142-4

© Товариство «Знання»
Української РСР, 1990

Мчить планета крізь простір, не знаючи

втомн,
Шлях Чумацький в космічній безодні прочах.
Всяк, хто суцїй на світі, пита себе: хто ми?
Звідки йдемо? І де наш останній причал?

А. Седик

Твердження про те, що у процесі пізнання людиною світу і себе в цьому світі найістотнішу роль відігравала мова, для нас сьогодні є аксіоматичним. Власне, тому їй і приписувалася місія деміурга.

«Спочатку було слово» — писалось у Ветхому завіті. А слово було дійсним мисленням людини. Через нього спілкувалася вона з природою, з людським колективом — родиною, племенем, етносом. Слово приводило до дій групу людей, воно супроводжувало різні обряди та ритуали, воно було в актах народження і вмирання, в почуттях приязні і у волевиявленнях ворожнечі, воно започатковувало рухи мас, будівництва і руйнування, війни і примирення. Тому слово визначало хід історії народу, стимулювало поступ цивілізації, програмувало всю еволюцію людства.

Мова, як припускають учені, виникла з неусвідомленого намагання відтворювати звуки природи чи з бажання наслідувати голоси тварин і водночас з усвідомленої потреби називати явища і предмети навколишньої дійсності і серед них людей за їх спорідненістю і пов'язаністю між собою, за їх способом діяльності, за місцем проживання, належністю до тієї чи іншої етномовної єдності і врешті — за індивідуальністю.

З ІМЕНЕМ ЗУСТРІЧАЮТЬ

З іменем ти — primus inter pares
(перший із-поміж однакових)

Яке твоє ім'я, хто твої батьки, де живеш, як називається твій край? — запитують при будь-якій зустрічі та знайомстві. Такі перші питання, що їх «чужі» дорослі ставлять ді-

тям і до відповіді на які батьки заздальгідь їх готують. Яке твоє ім'я? — це вже визначення одного з множини подібних, це «я» серед «нас» і «їх», це — те, що утверджує особу в масі, натовпі, одну серед багатьох таких же самих на горизонтальній площині і одиницю в родоводі, тобто на спадкоємній вертикалі. Питання «яке твоє ім'я» є давнім і якщо не синхронним, то у всякому разі не набагато молодшим від часу виникнення самих особових імен. Так само і запитання «що це за оселя», «що це за край», «як називаються ця ріка, ці гори, чи озера, моря», «як звуть твій народ».

Коли ж почали найменовувати окремих людей і називати географічні об'єкти, нам точно невідомо. Зате достеменно знаємо, що готові назви і сам спосіб назвотворення, як феномен мови, прийшли в писемний період з дописемного вже з устояними моделями. Найдавніші пам'ятки писемності, і серед них найдавніші твори так званого сакрального (релігійного) письменства, з яких і бере початок красне письменство, та народної творчості фіксують низки власних імен. Ось, наприклад, у старовавілонському епосі, опрацьованому І. Франком, маємо імена богів (Аллата — богиня землі, Істар — ранішня зірниця), священнослужителів, жерців (Намтар, Нассір), володарів і осіб з їх оточення (Сатні-Хамоїс — царевич, Гішдубар-Німрод — національний герой).

З особовими іменами виступають і міфологічні постаті в тих легендах, що набували усного поширення та пізніше відображалися в художній літературі майже всіх європейських народів. Вони наявні у фольклорних казках і притчах, у сказаннях і бувальщинах, які «мандрували» від народу до народу, часто залишаючись сюжетами фольклорних творів. Їх національно-мовна адаптація, як правило, супроводжувалась перейменовуванням дійових осіб і місць дії чи їх націоналізацією. І це відбувалося тому, що поступово втрачалось джерело їх запозичення, а назви, як і спосіб назвотворення, завжди були етномовно специфічними.

Фольклор же в його функціональному самовираженні вимагав своїх, а не привнесених компонентів вислову як на рівні загальних слів (виразових штампів, узвичаєних форм розповіді з зачинами і кінцівками, з повторами й усталеними означеннями), так і на рівні власних. Якщо такі потрапляли разом із чужорідним сюжетом, то чужим іменам треними словами і трафаретами вислову, щоб вписатись у словесну палітру фольклорного твору. Тому імена історичних постатей, яких не перейменуєш, піддавалися структурній

адаптації в горнилі власної мови так, що їх іншомовне походження і не відчувалося. Проте для ефекту таємничості чи надприродності, дивовижності чи потворності іншомовні назви подекуди й зберігались або за їхнім зразком творилися власні ононімні монстри. Тоді така «язиколомна» для вимови назва вселяла якийсь підсвідомий страх, здивування, а водночас неодмінне відчуття чужорідності, а значить, відрази і нехоті. Зате перейменовані й адаптовані назви повністю націоналізували запозичений сюжет, який потім обростав деталями з власної народотворчої скарбниці і підпорядковувався дидактично-моралізаторській трактовці, співзвучній етичним устоям і традиціям духовності етносу, що спочатку запозичав, а відтак, адаптувавши, сприймав, як свій, мандрівний сюжет.

Власні імена (nomina propria) молодші від загальних (nomina appellativa). Утворилися вони тоді, коли з'явилася потреба індивідуалізації будь-якої істоти, можливо, спочатку вождя, потім бога в сонмі богів, уособлюючих добрі і злі сили природи, згодом особи в середовищі їй подібних, а потім і удомашненої тварини. Така ж потреба індивідуалізації виникла і стосовно орієнтирів терену, а ними були водотоки (тобто проточні води), стоячі води, висоти, низини, нарешті, скупчення жител. Розрізнення їх за описом не могло бути надійною інформацією про їх місцезнаходження. Це й привело до їх індивідуального найменування, за аналогією до особових імен реальних і ірреальних істот.

Властивістю ідентифікувати й індивідуалізувати денотати (географічні орієнтири, істоти, а далі і реалії), тобто відзначати їх одиничність, власні назви і відрізняються від апелятивів чи, інакше, від загальних слів, які такої здатності позбавлені, зате наділені властивістю генералізувати, тобто узагальнювати ті ж денотати. Відсутність чи наявність такої здатності — не єдина їх диференційна ознака. Відмінностей між ними існує чимало і на них вказують мовознавці, але все-таки індивідуалізацію і генералізацію вважають найбільш істотною ознакою їх альтернативі.

Взагалі погляди лінгвістів на структуру й типологію власних імен, включаючи думки про доцільність виділення їх в окрему частину мови, в тій чи іншій мірі зводяться до констатації їх смислової, граматичної та функціональної специфічності в системі лексики. Власні імена у своїй структурі підпорядковуються фонетичним, акцентуаційним і морфологічним нормам мови, в якій існують, і залежать від її закономірностей, але разом з тим коригуються й екстралінгвальними (надмовними) факторами, й ономастичними

універсалиями (чи, інакше, законами назвотворення). Це їх специфікує.

Традиційний поділ власних імен на особові імена (антропоніми) і географічні назви (топоніми), які в свою чергу поділяються за видовими ознаками на гідроніми (річкові назви), хороніми (назви країв і країн), ойконіми (назви населених пунктів), ороніми (назви гір, висот, ярів і впадин) і етніми (назви племен, етносів), що є проміжною ланкою між онімами (власними іменами) і загальними словами, та ряд інших. Звідси й галузі ономастики: антропонімія та топонімія, що й привело до диференціації аспектів дослідження. Антропоніми, як імена мандрівні, не пов'язані з територією, досліджуються переважно в типологічному, історичному, соціологічному та стилістичному аспектах, тоді як топоніми, що є продуктом і документом історії краю, в етногенетичному й типологічному аспектах. І це правильно.

Активна і дійова роль особового імені у функціонуванні та розвитку мови робить його одним із важливих об'єктів у з'ясуванні характеру взаємозв'язку мови та мовлення, мови та мислення в їх синхронії і діахронії*, тоді як власна назва — у з'ясуванні мови як засобу пізнання навколишньої дійсності в її сучасному і минулому.

Антропонімія для досліджень історії мови й історії краю вагомим матеріалом не дає. Зате дані цієї науки можуть бути успішно використані для виявлення рухливості і змінності системи мови, а змінність, часово і просторово атрибутована, дає змогу встановити орієнтовні фази продуктивності тих чи інших антропоутворень і різномовних нашарувань, співвідносних іномовним інфільтраціям (привнесенням). Як засвідчують пам'ятки давньоруського письменства, для того періоду характерними були композиції** з компонентами -слав, -мир і похідні утворення з формантами -ота, рідше -ило, корелятивними (співвідносними) суфіксові -ота, що творив абстрактні іменники від іменників та прикметників типу: духота, голота, висота, турбота, і суфіксові -ило зі значенням великості, але подекуди і з відтінком грубуватості: валило, верзило. Це, наприклад, імена: *Ізяслав, Ярослав, Предслав, Ростислав, Ладомир, Володимир, Чернота, Ягота, Гагило, Ярило*. Стосовно компонента -мир, то він структурно та семантично співвідносний з пра- і старослов'янським -миръ та слов'янськими паралелями -мир, -міг. Він міг бути різного походження. Проте

* В сучасному і в історичному розрізі.

** Словосполучення.

східнослов'янське мир генетично відносно прозоре і разом із тим структурно стійке (тоді як у польській мові варіативне і міг, і mierz, і miar). Тому воно відіграло роль структурного індикатора для іномовних назв, співзвучних східнослов'янському -мир. У староукраїнській мові слово мир було омонімічним. Воно мало два значення: 1) відсутність незгоди, ворожнечі, сварки; 2) земля з усім, що на ній існує, світ. В антропонімах воно виступало і в одному значенні (*Ждимир*), і в іншому (*Володимир*). Антропоніми цих моделей, треба припускати, були спадщиною попереднього дописемного періоду, а ще — тогочасними антропоутвореннями. Для того ж періоду властиві й іномовні привнесення, переважно скандинавські, рідше грецькі: *Аскольд, Олег, Ольга, Ігор, Борис, Василь, Данило*, які адаптовано співіснують із автохтонами (власними національними утвореннями). Поступово іменна палітра заповнюється все більше іменами християнських святих: *Яків, Петро, Павло, Андрій, Юрій, Марія, Парасковія, Христина, Катерина*.

На тому ж антропонімному ґрунті вони національно, граматично і за звуком специфікуються і входять у національний антропонімікон. На території України вони співіснують з іменами іншої національної закріпленості, тобто інших антропоніміконів, наприклад польського (*Болезлав, Зигмунт, Казимир, Ядвіга*), литовського (*Вітовт, Ягайло*), єврейського (*Мойсей, Ісаак, Сара, Фанні*), але не змішуються з ними. З плином часу розширюється їх генетична (та, яка вказує на походження) основа, врізноманітніється мозаїка гіпокористичних (зменшувально-пестливих) утворень і вдосконалюється палітра автохтонних антропоніменуваль, але національна специфічність їх залишається недоторканою. І так впродовж віків. До речі, змінність антропонімної системи, хоч і зумовлена соціологічними факторами, розвитком суспільства з його естетичними уподобаннями (віяннями, модою), не є продуктом історії мови та суспільної свідомості, тому вона не може служити дзеркалом історії краю.

Для лінгвістики і таких її ділянок дослідження, як історія мови й ономастика, що є ключем для пізнання історії країни і народу, надійніший від антропонімії матеріал постає топонімія. І тут треба зазначити, що при розгляді будь-якої лінгвістичної проблеми, пов'язаної з дослідженням власного імені, вчені мусять оперувати фактами, які нанизуються на якусь одну вісь, тобто складають ряд аналогів чи за кореневою частиною слова, чи за фіналями (кінцівками, але не обов'язково суфіксами та закінченнями).

...а любо испити шеломом Дону.

«Слово о полку Игоревім»

Наявність ономастичних рядів, тобто онімів із аналогічними фіналями, ставить пошук етимонів (первісний корінь слова чи слово і його значення), а з ними і пошук мови, яка дала найменування тим чи іншим географічним об'єктам, на реальну наукову основу. Тільки через ряди аналогів можна прийти до узагальнень, до певних теоретичних положень і наукових гіпотез. Зворотний шлях від теорії до фактів для її підкріплення в наукових пошуках завжди приречений на невдачу.

А фактів, як свідчень певних явищ і процесів, що їх породила мова, вона ж (мова) завжди дає вдосталь, причому як живих і живучих, так і мертвих чи відмираючих. До речі, їх з'являється багато на кожному рівні, в тому числі і на лексичному і зокрема серед найменувань. Власні, географічні назви більше, ніж будь-які інші тематичні групи лексики в цілому, здатні постачити матеріал для пізнання пройденого етапу розвитку мови, етапу, на якому вони і витворились у давнину, і для реконструкції зниклої мови, що в пам'ять про себе залишила тільки власні назви. Топоніми є джерелом для вивчення пройдених етапів живої мови і для більш чи менш вірогідного відтворення мертвої. Без розуміння мертвої мови, анабіозованої (відродженої) у власних іменах, нелегко розуміти розвиток живої рідної мови. Звідси й випливає потреба вивчати одну з підсистем лексики чи один із розрядів топонімії у всьому багатстві живих і мертвих (продуктивних чи непродуктивних) структурних елементів, у всій сукупності формантів, словотворчих і формотворчих засобів, у можливих міжмовних і міждіалектних взаєминах.

Топонімія будь-якого народу, в тому числі й українсько-го, завжди представляє конгломерат різномовних елементів, що передували чи нашаровувались у часовій вертикалі на автохтонні, елементів, які відбивали давні міграційні потоки та мовні інфільтрації, елементів, які перекривались автохтонними. Тому вона постійно буде привертати увагу дослідників, захоплюючи можливостями проникнення в глибину віків, розкриття таємниць чи загадок історії народу, непрочитаних сторінок історії краю, які даватимуть більш чи менш вірогідні відповіді на запитання, хто ми, звідки йде наш родовід, хто і коли дав нам особові імення, хто найменував географічні об'єкти нашої країни, хто, коли і як назвав наші міста і села, хто дав назву країні, в якій живемо, назву нашій батьківщині.

Річкові назви, так звані гідроніми, є найдостовірнішим джерелом історичної і мовної інформації. Вони допомагають виявити первісність якоїсь етнічної групи на певній території і межі її поселення, дають можливість дослідити племінні міграції та залишки їх тимчасової чи постійної осілості, а також міжплемінні контакти. Для лінгвіста гідроніми — найдавніша пам'ятка мови. У них можуть бути законсервовані певні віджилі слова або слова вимерлих мов, у них простежується плинність та змінність різномовних найменувань, відбиті і деякі стадії засвоювання чужих найменувань первісним населенням.

Давно встановлено, що назви великих рік на території України — найдавніші і сягають епохи якщо не індоєвропейської (5—7 тис. років до н. е.), то як крайня межа праслов'янської, тобто рубежу першого тисячоліття, тоді як назви річок середньої величини з'явилися пізніше, а малих і менших — в найближчий до нас час. Саме тому розкриття етимологій найбільших і середніх водних артерій натрапляє на значні труднощі. Врешті, цього не позбавлені етимологічні пошуки стосовно назв менших річок, бо зовнішня прозорість деяких із них є оманливою.

Серед назв річок України чимало гідронімів, походження яких досі остаточно не з'ясоване, хоч стосовно майже кожної зроблено більш чи менш вірогідні припущення. Правда, інколи не існує навіть і таких. Не зовсім розгаданими є, наприклад, назви: *Буг (Південний і Західний), Тиса, Збруч, Черемош, Інгул, Сейм, Хорол, Псел, Ворскла, Ятрань* і багато інших. Лише недавно найдостовірніші наукові пояснення знайшли деяким назвам рік, а саме: *Дніпру, Дністру, Дону, Кальміусу, Пруту, Самарі, Сулі*, хоч спроби розкрити їх значення тривали десятки років. А назви п'яти найбільших водотоків України, більша чи менша частина течії яких охоплює її територію, отримали своє найменування та граматичну форму в дописемний період і вже готовими з'явилися в українській мові. До них відносяться такі назви рік, як *Дніпро, Дністер, Дунай, Дон і Донець (Сіверський)*, з яких *Дон* не тече по території УРСР, але на своєму шляху стикається з українським мовно-етнічним ареалом (регіоном). Всі ці п'ять назв, як гадають їх численні дослідники, пов'язані з іранським компонентом *do*pa — *do*ni, що означає «вода», «ріка» і має ряд фонетич-

них варіантів: дуна, дон, дн (і). Є спроби зв'язувати цей компонент із індоєвропейською основою *danu* «текти». При всіх цих гіпотезах незаперечною залишається думка, що компонент *don, dun, dn* є все-таки спільним для всіх п'яти гідролексем.

Так, назва *Дон*, за припущенням багатьох учених, — чистий варіант іран. *don* «вода», «ріка», можливо, авестинського *danu*, жіночий рід «ріка», яке і дало старогрецьке *τῶνας*, чоловічий рід із зміною *d : t*, або, як пояснює визначний радянський лінгвіст О. М. Трубочов, «форма, яка, зокрема, в гідронімах *Дъп(ергъ), *Дъп(етгъ) пройшла фракійський (дакський) звуковий процес: іран. *dn danu»¹.

Донець — це демінутив (похідне утворення) від *Дон* із слов'янським суфіксом *-ець*. Назва *Дунай*, на думку етимологів, зокрема О. І. Соболевського, П. Кречмера, М. Фасмера, В. П. Петрова, першим компонентом має те ж іран. *don—duna*, фонетично видозмінюване в різних індоєвропейських мовах. Щодо наявності другого компонента та його походження, то думки вчених розходяться. Одні в онімі *Дунай* вбачають цей другий компонент і виводять його з іран. (сарматського) *avi* — «вівця», — відзначає О. І. Соболевський. Отже, «овеча вода», що, як твердить автор «Етимологического словаря» М. Фасмер, неправдоподібно і тому цілком неприйнятно; інші не бачать другого компонента і всю назву згодні віднести до індоєвропейської основи **dhen* — «бігти», «текти» (польський лінгвіст Т. Лер-Сплавінський) або до індоєвропейського гідроніма *danu* (румунський лінгвіст І. Іванеску). Щодо кінцівки — *aj* та *-av, -uv*, то В. П. Петров висловив думку, що це суфікси, засвідчені в балтійських мовах, «де зустрічаються форми на зразок *dun—avas, Dun—ava, Vard—ava, Vard—uva, Vart—ava, Vart—aja*»². Тож якими б не були лексичні асоціації гідроніма *Дунай* і аби не вважати його етимологом, незаперечним залишається факт його давності, ймовірно, ще дослов'янської доби, та його однорядності з фонетично видозміненим компонентом *don*.

Щодо етимології назв *Дніпро* і *Дністер*, зокрема їх двох компонентів, то вона не зовсім ясна. Проте на сьогодні утвердилися вже досить переконливі тлумачення. Так, усталася думка, вперше висловлена О. І. Соболевським,

¹ Трубочов О. Н. Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968. — С. 217.

² Петров В. П. Скіфи: Мова і етнос. — К., 1968. — С. 110—111.

а тепер по-новому інтерпретована та висвітлена українським лінгвістом Ю. О. Карпенком, про те, що елементи *-іпр* та *-істр* є скоріше «слідами давніх назв, до яких скіфи додали географічний термін *Дн* — (*Danu*)»¹. На користь такого припущення висувається факт найменування фракійцями цієї ріки як *Істрос*, з чим добре узгоджується зміст другої (пізнішої) назви *Тірас*. Обидві назви означають «швидкий». При цьому можна припускати, що *Тірас* є скіфським перекладом фракійського *Істрос*, яку інше угруповання скіфів законсервувало в назві *Дністер*.

У гідронімі *Дніпро* той же дослідник вбачає консервацію найдавнішої (теж фракійської) назви цієї ріки **Іпр*. При цьому ім'я *Борісфен* (*Борістенес*) знову ж таки є скіфським перекладом назви **Іпр*. Орієнтовний зміст обох гідронімів — «широкий». Дещо інакше другий компонент *-іпр* пояснює В. П. Петров. Виходячи з формальної, внутрішньої структури назви *Дніпро* і спираючись на систему співвідношень по лінії структурних аналогів гідронімного ряду в районах Північного Надчорномор'я, тобто таких аналогів, як: *Пората, Порітос, Піретос, а також Прут* (пізніша форма з занепадом голосного *o*), дослідник показує, що *Дніпро* — *Данапріс* — двочленна назва з першою часткою *dan-* і другою *-пар*. Обидва компоненти є апелятивами зі значенням «вода», «ріка». Таким чином, назва означає сполучення двох гідронімів *ріка+ріка*, властиве гідролексемам Припондиту (Надчорномор'я).

Всі назви п'яти рік пов'язані з історією давньої Русі, а пізніше України. В давньоруських літописах вони фіксуються як географічні орієнтири, позначають певні межі осілості, шляхи міграцій чи річкову дорогу, як відому від варяг до греків. Наприклад: «а *Днѣпръ* втечє в Понетъское море» (1377 р.); «а Улучи, Тиверьци сѣдяху по *Днѣстру*, присѣдяху къ *Дунаеви* бѣ множество пхъ...» (Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 55—56). Назви рік, крім локалізаційної функції, виконують і певну художньо-естетичну, зокрема гідронім *Дніпро* виступає у двочленній формі. Прикладка *Славутич* у значенні «носії слави» засвідчує його образну персоніфікацію: «Да едет Сухан ко быстру *Непру Слаутичу* на берег» (Там же. — С. 55). У такій же двочленній формі гідронім виступає і в козацьких думках: «А як козаки йдуть *Дніпром-Славутою*»; «понад *Дніпром-Славутою*» (Українські народні думи та історичні пісні. — К.,

¹ Карпенко Ю. О. Актуальні проблеми вивчення топонімії Північного Причорномор'я. — В кн.: Питання ономастики Південної України. — К., 1974. — С. 12.

1955.— С. 35). Назва *Дунай* в історичних піснях виступає ще в деонімізованій, генералізуючій функції великої і глибокої ріки. Порівняйте: «Грають води як *Дунай*» (Етимологічний словник...— С. 54).

У названій функції назву часто супроводжує термін, що утворює тавтологічну пару зі значенням «ріка-ріка»: «Переплив я *Дунай-ріку*— Віддурався ворога довіку!» (Українські народні думи...— С. 60). У душі фольклорної традиції уособлено *Дніпро*, отой, за словами М. Рильського, «символ невичерпних сил народу» (Див.: Антологія української поезії у 4-ох томах.— Т. 1.— К., 1957.— С. 32), і у Т. Шевченка з'явилися строфи: «Реве та стогне *Дніпр* широкий»; «Ой *Дніпре* мій, *Дніпре*, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив Козацької крові»; «*Дніпро* берег рие-рие» (Т а р а с Ш е в ч е н к о. Повне зібрання творів у шести томах.— Т. 1.— К., 1963.— С. 3, 108; Т. 2.— С. 394). Отже, опоетизовується не тільки *Дніпро*, але й річки, які пов'язані з історією України. Відомо, що образом «Червоною гадюкою Несе *Альта* висти» (Там же.— С. 45) він привернув увагу до своєї поезії видавця П. І. Мартоса й образ залитої кров'ю *Альти* спричинився до видання у 1840 р. «Кобзаря».

Для західноукраїнських поетів у ролі атрибута батьківщини виступала ріка *Дністер*. Про неї складена народна пісня «Ой, *Дністре*, мій *Дністре*, ріко рідна, мила». *Дністер* оспівали поети «руської трійці», і в поезії М. Шашкевича ріки *Дніпро* і *Дністер* уособлюють землі Наддніпрянщини та Прикарпаття, над якими лине одна українська пісня: «...Як в водах-*Дніпрі*, Змиєсь, приберєся, Легеньким крильцем на *Дністр* занєсеся, В тихенькім *Дністрі* собі прилягнеся» (Антологія...— Т. 1.— С. 177).

Введення назв рік у тканину, навіть у систему тропи поетичного твору означає не просто прийняття чужої за походженням назви в парнаський лексикон і не сприймання її в комплексі орієнтирів рельєфу, відтворюваного в пейзажах, а їх поетичне «освячення». На роль символів гідронімі *Дніпро* і *Дністер* підготувала сама історія українського народу, в яку вони вписались діями та подіями, що відбувались і на їхніх водах, і на їхніх берегах. Іншим річковим назвам (крім маленької річки *Збруч*, яка була кордоном між двома землями України) історія не відвела такої місії— бути учасником діянь народу. За ними збереглася тільки роль ключа історії краю, якщо їх походження розкриється і гідронім «заговорить» мовою того племені, яке дало йому найменування. Тому пошуки етимологій тривають і триватимуть.

І стосовно назви *Прут* були різні спроби етимологій: із скіфського *Пората* «блід», з ст.-гр. *Πυρετος* «лихоманка», споконвічно слов'янського «болото» і, нарешті, найбільш переконлива— з іранського апелятива *Пората* у значенні «блід» (за М. Фасмером) або у значенні «вода, що бризкає ключем» (за Т. Лером-Сплавінським). В. П. Петров ввів цей гідронім у гідронімний ряд із апелятивом— пар «ріка», «швидкий», а Ю. О. Карпенко— зі слов'янським варіантом *prut*, який виник внаслідок не просто звукової перебудови, а переосмислення чи народної етимології (Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини.— К., 1973.— С. 170).

Назву *Серет* зв'язують із індоєвропейською основою **ser* «литися, текти» чи зі скіфо-іранською «сярант» із тим же значенням. За дослідженнями О. М. Трубачова, ця назва була занесена на Дніпровське лівобережжя давнім населенням Балканського півострова, яке розмовляло на вимерлих пізніше індоєвропейських мовах. Ця назва примикає до назв *Seretion*, *Seretos*, що визначаються як іллірійські залишки в топонімії Балканського півострова.

Етимологія назви *Буг*, яка стосується двох рік: *Південного Бугу* і *Західного Бугу*, ще не з'ясована. Існує припущення, що назви етимологічно не зв'язані. *Південний Буг*, точніше *Бог*— давньоруське *Богъ*, похідне від слов'янського «бг», а *Західний Буг*— від балто-слов'янського *bough* «відхиляюсь», «згинаюсь» (Т. Лер-Сплавінський, М. Фасмер) і що це ще дослов'янські назви. Проте В. А. Ніконов відхиляє цю думку і на основі близькості їх витоків допускає можливість «спільності їх назв». О. М. Трубачов схильний думати, що висловлене колись припущення О. І. Соболевського про іранське походження назви *Буг* (*Південний*) має найбільше підстав бути прийнятим на основі наявності форми *βοϋον*, яку подає грецький учений-історик, мандрівник К. Багрянородний, та близькості до іранського гідроніма *Богучар* (притока *Дону*). Останнім часом ці назви піддані етимологізації в статті ономаста-етимолога Є. Крамара «Промовляють річкові назви», де обидва гідроніми визнані слов'янськими: *Бог*— від бог, що означало «щастя», «достаток», «володар», «той, що дає, ділить, наділяє», а *Буг*— від бгати, тобто «згинати, скручувати», звідси й зігнутий, як «своєрідний слов'янський діалектизм, метате-за від гьбати» (Жовтень.— 1978.— № 3.— С. 158).

У межах більш-менш вірогідних припущень залишається етимологія таких річкових назв, як *Сукіль*, *Збруч*, *Зворащ*, *Тибр*, *Черемош*, *Зон*, *Субот*, *Сула*, *Міус*, *Самара*,

але всі спроби, які робилися, в тій чи іншій мірі будуть припущенням про їх іншомовне походження: як балтійське, так і іранське, не виключене і кельтське, хоч були спроби виводити їх і з слов'янських коренів. Однак останні потім натрапляли на ряд обгрунтованих заперечень. Оскільки ці назви розкидані на всій території України і не належать якомусь одному регіонові з можливими на ньому субстратними* чи адстратними** явищами, то доводиться задовольнитися припущенням про їх різномовну основу, що, врешті, і відповідає теренам осілости різномовних племен в дослов'янську або ранньослов'янську епоху, або пов'язувати їх з потоками міграцій різних тюркських племен пізнішого періоду.

Наприклад, назва *Кальміус*, згідно з дослідженням мовознавця-ономаста Є. С. Отіна, це — двочленна назва, друга частина якої з кіпчацько-огузького «мююз» (pīg), а перша означає слов'янське «кала» (калка). Так само *Самара*, як довів цей же дослідник, тюркського походження від слова самар «мішок», «сідло», «волове ярмо». Назву річки дало тюркомовне плем'я, котре заселяло землю на тій ділянці її течії, де Самара створювала значні вигини. Від тюркського салау «мокре місце» виводять імення ріки *Сула*.

Назви найбільших водних артерій із компонентом дон-, дн-, а саме: *Дон*, *Донець*, *Дунай*, *Дніпро*, *Дністер*, а з ними *Прут* і *Серет* є найдавнішими назвами — епохи індоєвропейської прабатьківщини, ймовірно, локалізованої на сході в межиріччі Євфрату і Тигру і в басейні рік Східного Середземномор'я, а на Заході у Північному Причорномор'ї — в межиріччі Дунаю і Дону, скіфо-іранської епохи й осілости скіфів на території від нижньої течії Дунаю до верхів'я Сіверського Дінця. Пізніші найменування *Південного* і *Західного Бугу* синхронні балто-слов'янській і праслов'янській спільності з територією нижньої Наддунайщини і межиріччя Дністра та Дніпра в їх середніх течіях.

І якщо далі просуватися по хронологічній осі, то побачимо, що чим менші річки, тим пізніші їх найменування. Можна припускати, що перші охоплюють регіони заселення ранніх індоєвропейців, а потім — потоків чи їхніх віх розселення, далі — територію заселення іранців і скіфів, тоді, як другі — вже територію протослов'ян чи ранніх слов'ян, ще менші — слов'ян і тих неслов'ян (кельтів, готів,

* Субстрат — підгрунття, тобто мова, яка дала ґрунт для нових мов, і влилася до них.

** Адстрат — мова, яка впливає на корінну мову привнесеного, прийшлого населення.

тюрків), які проходили по ній, ідучи чи то від Дунаю, чи від Волги і осідаючи там на тривалий час. На відтинках їхніх шляхів проходження в пам'ять про них і залишалися назви рік, утворених, як правило, за моделлю онімізації апелятива «ріка», «вода», рідше слова на означення конфігурації течії, кольору річкового дна чи особливостей берегів. Розміри водних артерій — від найбільших до найменших — стали своєрідними мітками на хронологічній вертикалі історії краю, тобто мітками, за якими прочитуються мова вимерлого народу, межі його осілости, а разом з тим і модус гідронайменувань.

До групи назв, подібних звукосполученнями основ (*Стриш*, *Стрипа*) і кінцівками-фіналями, тепер вже знайдені досить надійні способи (чи ключі) їх розкриття, навіть якщо їх значення або ж процес структурного оформлення перебувають ще в сфері різних наукових гіпотез. Зіставлення у відповідні ряди аналогів назв річок певного терену за їх однаковими елементами (твірними основами чи кінцівками) — це насамперед виявлення місця їх поширення. Спільність (або подібність) твірних основ чи їхніх звукосполучень наштовхують на думку про спільність походження. Так, із дуже цікавим спостереженням про спільність кореневого стр — ср у групі назв *Стрий*, *Стрипа*, *Стриш*, *Стир*, *Струга*, *Стривігор*, *Стрв'яч* (тут і *Сестробиль*) виступив В. П. Петров — археолог, історик, етнограф, літературознавець і водночас мовознавець-ономаст. Аналізуючи гідроніми за їх компонентними рядами, він звернув увагу на те, що *Данастрис* (*Дністер*), як двочленна назва, що становила сполучення двох відмінних апелятивів «дан» + «стри», у своїй нижній течії мала назву «дон» у значенні «вода», «ріка», а у верхній — «стрий», що означає «швидкий» (Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., 1972. — С. 112).

Ця друга назва (з індоєвропейського — str, яке на слов'янському ґрунті дало — str, тобто в значенні «течія, би-стринь, крутизна»), ймовірно, і поширилась на імення притоки Дністра у його верхній течії — теперішньої річки *Стрий*, територія протікання якої між горами Карпатами і рікою Прип'яттю була територією й інших аналогів апелятива «стри» — *Стир*, *Стрипа*, *Стриш*, *Сестробиль* та інших. У верхів'ях річка *Стрий* із притоком *Стрипою* наближається до витоків річок *Стир*, *Стриш*, *Сестробиль* — правих приток Прип'яті. Всі назви мають спільний корінь — стр споріднений із другим компонентом назви *Дністер*, але кожна з них дістала інше фонетико-морфологічне оформлення.

Морфологічна структура гідроніма *Стрий* із кінцевим й могла утворитись як наслідок лексико-семантичного обер-тону по лінії струя→струй→стрий. *Стрипа* — це двочленна назва з другим балтійським компонентом -па (у значенні «ріка»), який має свої відповідники в усіх балтійських мовах: давньоруське — *аре*, литовське — *ире*. *Стир* виявляється чистим коренем із міжприголосним і, який цілком можливий при збігу приголосних; *Стриш* — похідне суфіксальне утворення, в якому суфікс — *иш* наклався на кореневий голосний основи *стрь* — *стри*. *Сестробиль* — композит із першою складовою частиною *се-стр-о*, яка, очевидно, зазнала вирівнювання до слова «сестра», але елемент словоскладання — *о* стверджує її безвідносність до того слова і дає підставу вбачати в ній корінь — *стр*, а значить, і зв'язок із групою «стриїв».

Серед назв річок басейну Десни є група таких, де повторюється фонетичний варіант основи — *си* (-*сне*)-*сно* (*Десна*, *Снов*, *Снолоть*, *Снагость*, *Сноберь*, *Снова*), давність і первісність якої безсумнівна. Сам цей корінь невідомий у гідротермінологічній лексиці і може виводитись зі староіндійської *snauti*, індо-іранського, а раніше індоєвропейського *snaw* — у значенні «просочуватися», «текти».

У середній течії Дніпра, на лівому його березі, впадає низка річок, назвам яких притаманне спільне кінцеве звукосполучення -ол: *Хорол*, *Псел* (колишне *Псьол*), *Угол*, *Оскол*, *Ворскла* (колишне *Ворскол*), *Воргол*. Ця спільність кінцівок давала підставу вченим-етимологам висувати припущення, що фіналь -ол однією з давніх мов означала «вода», «ріка», і що шукати назву слід в іранських мовах. Однак останнім часом іранська етимологія заперечена повністю. Нині усі підстави бути прийнятним дістало припущення про їх первісність, тобто про споконвічне автохтонне походження. *Хорол* виводять із слов'янського слова «хрълъ» у значенні «швидкий», *Псел* має ряд спроб етимологізування в межах різних слов'янських апелювань, *Угол* — із праслов'янського «кут», а звідси «зігнутий», *Оскол* — тотожний старослов'янському «осколь» — «скеля». Кілька етимологій запропоновано і щодо назви *Ворскла*, відомої з пам'яток від XI до XVIII ст. як *Ворскол*, але, мабуть, найбільш правдоподібно виводити її від праслов'янського «ворчати», як і аналогічно *Воргол*.

Усі шість назв, безперечно, давні, тому і значення їх дуже затемнене. Проте їхня первісність уже тепер не викликає ніяких сумнівів. Формант — *ол*, об'єднуючий увесь цей ряд, генетично (а звідси й семантично), можливо, і неоднорідний, але в ході історії іменникових форм він став

показником категорії роду і дав змогу більшості гідронімів із тим формантом зберегти свою первісну структуру. Лише гідронім *Ворскол* підпав під вплив аналогів річкових назв жіночого роду, найбільш властивого для гідронімії України, перейшовши у форму жіночого роду — *Ворскла*, в якій тепер і вживається.

Є ще окрема група гідронімів, зовнішньо синонімічних своїм кінцевим компонентом -мир, який можна вважати корелятивним із чоловічородовими антропонімами *Володимир*, *Любомир* і зафіксованими в пам'ятках XIV—XV ст. *Татомирь*, *Тигомир* у формі прикметника *Тигомировь*; *Казимир* або ойконімами *Житомир*, *Судомир*. Це й назви річок із басейнів Тиси, Пруту, Дністра: *Андомир*, *Ждимир*, *Кантемир*, *Ладомир*, *Літмир*, балки *Ростимир* і балка в Приазов'ї — *Джантомир*. Кореляція з антропонімами та топонімами не означає їх відантропонімічного чи відтопонімічного походження, хоч в окремих випадках ні одне; ні друге не виключене. Швидше всього, треба гадати, з антропонімами (різного походження) вони поєднані тільки часом утворення, тобто, часом коли такі композити були найбільш продуктивні (період давньоруської і староукраїнської мови). Без особливих застережень можна констатувати, що всі ці гідролексеми є двочленими, причому *Ждимир*, *Ростимир* і *Ладомир* мають слов'янське походження і до того ж ще й відантропонімічне. *Андомир*, можливо, — східнороманське, а *Кантемир* — тюркське (Кхань Темирь) із уподібненням до назв із компонентом — *мир*. Щодо перших компонентів трьох гідролексем: *Андомир*, *Джантомир*, *Літмир* (польське *Litmierz*), то зіставлення з власними іменами досить очевидне. Андо — скорочена форма від Андон — власного імені, поширеного в Македонії, Джантро — від Джано, Лита — жіночого роду, скорочено від Юлита чи Лито. Але серед власних імен вони ніде не виступають у композитах із компонентом -мир. Якщо припустити, що перші компоненти гідролексем *Андомир*, *Джантомир*, *Літмир* є антропоніми, то їх двочленність з'явилася вже на топонімічному, а то й на гідронімічному ґрунті, звичайно, відповідно до власних імен типу *Благомир*, *Ладомир*. У цьому випадку вони виявляються вже плодом загально-ономастичного словотворення, результатом діяння ареальних ономастичних універсалій.

У басейнах річок Сян, Західний Буг, Дністер, Прут, Серет, Тиса та Південний Буг, тобто в південно-західному регіоні України, є ціла низка назв, здебільшого семантично непрозорих, які групуються за певними спільними кінцевими елементами — фіналями. Це назви з фіналями -ва, -ія,

-та, -ла, -ля, -ка, -ня, -са, -ша. Так за фіналями -ва, -ова, що можуть бути вставними голосними, суфіксами чи кінцівками, групуються гідроніми: *Боржава, Нічлава, Обава, Чёрхава, Неретва, Ослава, Ікѡа, Салва, Тѡва*. Суфікс -ава — функціонально корелятивний кінцівці -ва. Свій родовід вони могли починати з слов'янського і з балтійського етномовного ґрунту чи йти від змішаної балто-слов'янської основи, яка останнім часом ставиться під сумнів. Проте якщо суфікс -ва творив абстрактні віддієслівні іменники типу клятва, жатва, то -ава — абстрактні відприкметникові типу синява. Голосна а в кінцівці — (а)ва виабстрагувалася з детермінатива а основ на ā. Давність — (а)ва — незаперечна. Сама ця давність може приховувати в гідронімах найменування, які належать різним мовам. Проте в даному випадку про якийсь багатомовний і різночасовий ґрунт їх утворення навряд чи можна говорити, бо всі гідроніми на -ва, -ава, як і аналогічні ойконіми (наприклад: *Морава, Сольва* тепер *Свалява*), пролягають досить чіткими ізоморфними лініями в певному регіоні. Їх мовне підґрунтя можна шукати лише серед племен, осілість яких синхронізується з утворенням назв, тобто найімовірніше балтійських, рідше слов'янських, звичайно, стосовно гідронімів, бо їх аналоги в ойконімії (*Свалява*) є вже, мабуть, пізнішого слов'янського походження.

Якщо глянути на гідрографічну карту України, то в око впадає те, що в порівнянні з басейнами Дністра і Пруту в басейні Дніпра (в середній його течії) та притоках Прип'яті і Десни виявляється набагато густіше гідролексем на -ва, у той час як -ава — одиничні. Їх скупчення на землях балто-слов'янської субстратності само промовляє за їх мовну основу. Терен поширення аналогів (*Бодаква, Голтва, Гуйва, Понітва, Гульва, Вирва, Бліва, Чаква, Удава, Унава* та інших) дає підставу шукати кінцівку -ва у мові племен, які колись населяли ці землі, і припускати, що в одній з їхніх мов вона означає «вода», «ріка», «течія», «потік». А її наявність у гідронімії межиріччя Дніпра і Дністра та в гідронімії Прибалтики робить можливим припущення про те, що своїм родоводом вона сягає глибокої давнини і що створені вони на слов'янському чи протоукраїнському ґрунті.

Формант -(а)ва в гідронімах *Нічлава, Обава, Бачава* — це, ймовірно, рудимент колишнього апелятива «ріка». Кожен гідронім із ним є, таким чином, складним словом, перша частина якого виступає означенням для нього. Значення такої атрибуції зрідка буває прозорим. Здебільшого воно затемнене. Разом із тим невиключеним видається при-

пущення, що та ж кінцівка могла бути і частиною кореня гідроніма, створеного вже на протоукраїнському ґрунті, тобто мови, яка передувала появі української.

Як бачимо, гідроніми зі спільними коренями чи фіналями ведуть нас до таємниць глибокої давнини краю, допомагаючи пізнавати непізнане та розгадувати нерозгадане, наштовхують на пошуки мови, носії якої дали життя тій чи іншій річковій назві, на причини можливих видозмін протягом його історії і, нарешті, приводять до виявлення процесу засвоєння первинних гідронімів корінним населенням, що й забезпечило цій назві право на існування і до сьогодні.

Семантично прозорими є назви потоків і малих річок у басейнах Дніпра, Дністра, Сіверського Дінця. Тут їх чимало з коренем вільха, бистрий, лозова і подібних: *Вільхова, Бистрі, Бистриця, Лозова, Вистроп* (із історичного «поспіх»), *Вугільна, Суходіл, Зубрів, Берестова, Маслокрут, Журавка, Гнила і Золота Липа, Нерубайка, Тягнубідин, Шукайвода, Мочихвіст, Вирвихвіст; Несвіч, Чорторій, Жовті Води, Великі Копані, Стара Ріка, Вузьке Святе, Вигідне, Ямувате, Вовче Горло, Солоне Озеро, Мощене Болото, Вільнопілля, Заріжжя, Вершинопілля, Корито, Ричище, Гирло, Скля, Устя, Рогозувате, Перещіпне, Кручене, Старе, Сухе, Урочище, Оріхове, Водяне, Верхнє Провалля, Нижнє Провалля* та безліч інших. Але ці назви не пролягають суцільними масивами, бо, як правило, стосуються малих водотоків. Більші за розміром вже належать ранішим періодам найменувань, а значить, іншим мовам. Звідси і мовна мозаїчність у найменуваннях проточних вод. Так, топонімний простір півдня України прикрашений назвами не тільки іранського (крім п'яти найбільших рік, ще й менші, наприклад: *Есмань*), іллірійсько-кельтського (*Арса, Анса*), але й тюркського походження, що сягають кількох епох і дохристиянської, і ранньодавньоруської, і староукраїнської. Сюди відносяться назви річок середнього розміру: *Саксагань, Сугоклія, Бахчалія, Гайчур, Янчул, Євсуг, Ковсуг, Базавлук, Чокрак* та багатьох менших. *Саксагань* О. М. Трубачов виводить із половецького *сахаган*, очевидно, зі значенням «вигин», *Гайчур* і *Янчул* за компонентами -чур, -чул, що означає «шум», «степ», без сумніву, тюркського походження, хоч їх лексичні значення ще повністю не з'ясовані. Назви *Євсуг* і *Ковсуг* — своїм твірним компонентом мають тюркський апелятив: *sug* «вода». На тюркськомовне походження в назві *Базавлук* вказує основа *баз* — можлива в *baš, baša* — і кінцівка -ук, хоч етимологія його належить до чітко не з'ясованих. Так

само і в назві *Чокрак* (чи подібних: *Чукрак, Анчокрак, Карачокрак, Майчокрак*) про тюркомовність свідчить компонент чокрак «джерело», «жива здорова вода». Отже, тюркське походження всіх цих назв особливих сумнівів не викликає, але кожна з них потребує окремих досліджень.

Річкові назви теперішньої території України — різні за часом виникнення, мовним джерелом і моделями гідроутворення. І тим паче при з'ясуванні їх походження вимальовується досить чітка картина по вертикальній осі: від індоєвропейської, скіфо-іранської, далі балто-слов'янської до слов'янської, і врешті української, на якій не просто мітками чи зарубками осідають назви, дані мандрівними етносами, чи етносами (пришельцями, які певний час жили на цих землях), а досить значними шарами. З'ясування походження гідролексеми — це вже й орієнтовна її хронологізація, тобто виявлення вірогідної дати появи, хоч, звичайно, жодна назва не має своєї метрики. Виявлення мов, що дали назви тим чи іншим річкам, — рівноцінне археологічним знахідкам. Це — знахідки знаків мов безписемних епох, мов, що відійшли в минуле разом із їх носіями-етносами чи соціально етнічними групами. Такі знахідки прирівнюються до амфор і горщиків, що характеризують ту чи іншу матеріальну культуру, але точно не визначають ні часу її виникнення, ні хронологічних меж, ні навіть усієї території поширення. Основне ж — вони достеменно засвідчують її існування. Тому назви річок, з'явившись у давнину, тепер передають закодовану в них інформацію. Відмикачі до багатьох із них не завжди надійні, бо до одних підходять, а до інших тільки наближаються з більшою чи меншою вірогідністю.

І тільки прозорі своєю семантикою, своїми голубими плесами наче повідомляють: із давнини до сучасності принесли вам мову. А звідси — й спосіб назвотворення нашими предками, ставши елементами чи частками гідронімікону, а від нього — і всього ономастикону України. З назвами рік пов'язані перипетії історії нашого народу й історії краю. Тому вони матеріалізують у просторі поняття батьківщини в її минулому та сучасному.

З ЯКОЇ ВИ КРАЇНИ?

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра.

Т. Шевченко

Звідки будете (-еш), з якої ви (ти) країни? — перші запитання, з якими зустрінемося, коли переїдемо кордони нашої держави. Подібне говорять і в нашій країні, коли опинимся в іншому етномовному середовищі, де чимось виявиться наша інородність. Такі запитання споконвіку супроводжують будь-якого мандрівника, а сьогодні — кожного при встановленні його особистості, коли заповнюються анкетно-паспортні дані. Звідки ви родом, де ваша батьківщина, до якої країни належите, громадянином якої держави ви є? — це звичайні запитання при міжмовному спілкуванні і при міжнаціональних контактах. І для українців, і для жителів Української РСР держава, до якої належимо, — Радянський Союз, тоді як країною, звідки йде родовід українця і яка стала його батьківщиною, вважається Україна.

Назва *Україна* — це найменування величезної території, обрамленої на півдні схилами Карпат, верхньою течією Тиси, басейном Дністра аж до Чорного моря, а на півночі — басейнами Прип'яті та Десни. Названа територія, що простяглася з заходу на схід, тобто від Сяну і майже до Дону, можливо, не набагато молодша від первісного хороніма *Русь*, який у давнину був найменуванням тієї ж території і суміжних із нею земель на півночі та на сході. *Руссю*, ймовірно, з VI ст. н. е., а документально — з IX ст., найменовувалися землі спочатку цілком незначного регіону Середньої Наддніпрянщини, а згодом, у міру все більшого розширення державних кордонів Київської Русі, — аж до Білого та Чорного морів, до витоків на заході Дністра та Західного Бугу, а на сході — верхів'їв Волги, Оки та Верхнього Наддону. Вірогідно, хоч і не беззастережно, що дана назва вважається привнесеною і у всякому разі узаконеною з приходом до влади династії Рюриковичів.

Семантика хороніма *Русь* вже майже два століття є предметом дослідження (а звідси — й гіпотез щодо його походження) багатьох етимологів слов'янського і неслов'янського світу. Гіпотез чимало, але жодна з них, навіть при наявності на її користь переконливих доказів, не утвердилась як єдина і абсолютно правдива. Як констатує автор статті «Русь» у «Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі» О. С. Стрижак, ви-

даному «Науковою думкою» в 1985 р., таких гіпотез існує 15.

Серед них перша — варязька, сформована ще давньоруським літописцем, за нею йде норманська, а далі вже готська, кельтська, прусько-литовська, грецька, римська, хозарсько-тюркська і, врешті, слов'янські: росьська (від назви річки *Рось*), така ж русинська, волзька, далі руська й остання, обгрунтована О. М. Трубачовим і підтримана О. С. Стрижаком, — індо-арійська. Більшість учених виводили назву від етноніма *рус* (назви племені етноса, яке жило в Середній Наддніпрянщині) і його різних варіантів та модифікацій, меншість — від назв річок із коренем *рос*, *рус* на тій же території і навіть на суміжній аж до середньої течії Волги; окремі (як, наприклад, автори римської концепції) — від апелятива зі значенням «село, господарство, маєтність, поле, нива». Тільки автори руської концепції вважали етимологією давньоруський апелятив *рус* «русий», як чорн від чорний, зелень від зелений, а індо-арійської — апелятив *рос*, *рус*, тобто «світлий берег», «світлий, блискучий».

Звичайно, дуже заманливо назву *Русь*, як і ідею державності, а звідси — й походження держави Русь, виводити з власного, якщо не східнослов'янського, то принаймні спільнослов'янського кореня. Хто може заперечити цей факт, що це патріотично і піднімає національну гідність? Заманливо вбачати в цій назві відображення по лінії асоціативних зв'язків і річкових назв Дніпрового басейну, як і витоки державності, в племінних союзах тієї ж Наддніпрянщини, а правлячу династію — в каганах Києва, тим більше, що таке припущення не безпідставне. Та все-таки воно буде тільки одним із можливих, яке не можна монополізувати, як і було зроблено донедавна в нашій історичній науці. Проте не можна відгородитися від застережень і розбіжностей, бо істинність у науці встановлюється не більшістю голосів, а бездоганною доказовістю фактів. Тому питання про походження назви *Русь* залишається відкритим, хоч кількість доказів на користь останніх гіпотез робить неспроможними багато попередніх. І все ж, якщо ця назва і не привнесена (хоч це й викликає серйозні сумніви), а тільки перенесена шляхом лексичних асоціацій чи транспонована з іншого семантичного ґрунту, то її значення чітко не проглядається. Тим часом назва *Україна*, без сумніву, автохтонна, ясна за значенням, хоч і не зовсім прозора.

У графічному оформленні *Оукраина* вперше була зафіксована більш як 800 років тому в Київському літописі

(в 1187 році): «о нем же (доброму князеві) *Оукраина* много постана». Тоді назва означала її «край» або «територію на краю» і не мала точно визначених координат, хоч у даному випадку стосувалася Середньої Наддніпрянщини. А в хроніці за 1189 р. вона виступала як назва, ймовірно, західного регіону Київської Русі, тобто Галицької землі, або, що не виключено, порубіжжя тієї землі: «прихвашю же ему ко *Оукраинѣ* Галичкѡю». Через чверть століття, в 1213 р., дана назва була вже в такому ж значенні як Волинської землі, а потім, у 1271 р., — Псковської, далі інших земель давньоруської держави. В той час це була ще теренова назва, не локалізована чіткими просторовими межами. Як назва країни вона утверджується значно пізніше, фактично аж у XVI—XVII ст., причому закріплюється в основному за Середньою та Нижньою Наддніпрянщиною, тобто за територією, пов'язаною з її виникненням. Проте і на цій території вона стає не єдиною загальноприйнятою назвою, бо ще в XIV ст., а вперше в 1334 р., з'явилася назва *Мала Русь*. Спочатку вона стосувалася Галицько-Волинського князівства, а пізніше всієї Південної Русі (України). Назва *Мала Русь* утворюється майже синхронно з назвою *Велика Русь* — *Великыя Росыя*, потім *Великоросыя*, як антонімічна пара. Протиставлення *Мала* і *Велика Русь*, як констатували М. Ю. Брайчевський і О. М. Трубачов, не було протиставленням по лінії матеріальної кількості, тобто величин території, суверенності і васальності, домінантності і підлеглості. Протиставлялася первинності і вторинності батьківщини, де первинною була *Мала Русь*. Подібне спостерігалось колись у парах *Мала* і *Велика Греція*, а в той же час *Мала* і *Велика Польша* було протиставленням вторинної (Малої) первинній (Великій). В антонімії: мала (велика) чи навпаки протиставлення первинності і вторинності, що в галузі хоронімії є однією з ономастичних універсалій, яка відтворювалася різними кліше протягом всієї історії індоєвропейської цивілізації.

Назва *Мала Русь*, а звідси й похідні назви — малорось, малоруський, а потім *Малоросія*, стала з середини XVII ст. офіційною (чи, інакше, адміністративно-діловою) назвою української території, тоді як назва *Південна* (*Южная*) *Русь* вживалася істориками та філологами. Назва *Україна* утвердилася як народна і розмовна на території Середньої Наддніпрянщини, а в Запорізькій Січі і як офіційна, що помітно з козацьких літописів, документів.

У запорізькому війську складали багато козацьких дум та історичних пісень, прославляючи, згадуючи Україну. Наприклад: «Зажурилась *Україна*, Бо нічим прожити...»,

«Чи гаразд-добре на славній *Україні* проживати», «Чогось наша славна *Україна*, Гей, гей, засмутилася...» (Див.: Українські народні думи...—С. 11, 76, 91). І так само в літописі Самовидця, складеному в козацькі часи: «Была тая поголоска на всей *Україні*, албо хвалка от шляхти, же по знесенню тоєї своєволі с Хмельницьким міли панове *Україну* плюндрувати...» (Див.: Літопис Самовидця.—К., 1971.—С. 51).

На порубіжних — західних, південних та північних землях української етномовної території хоронім *Русь* зустрічається у сполуках: *Червона* чи *Галицька Русь*, *Карпатська* чи *Підкарпатська Русь*, *Буковинська Русь*, *Холмська Русь*, *Пряшівська Русь*, *Південна Русь*, *Сіверська Русь* (Чернігівщина). Цей хоронім зберігається фактично аж до ХХ століття. Він існує як місцева назва, як синонім до назви *Україна* і як історична назва Східної Слов'янщини. *Русь* як синонім назви Росії не виступає без означення *Північна*, *Велика* чи *Московська*, тоді як у значенні *Україна* вживається без означень.

З середини ХІХ ст. у Галичині на означення всієї соборної України починає вживатися, спочатку в публіцистичних і, рідше, в художніх творах, а потім у наукових історіографічних та філологічних, двочленна назва: *Україна-Русь* або *Русь-Україна*. Її введення в ужиток належить, як це встановив І. Франко, поетові середини ХІХ ст. Павлинові Свенціцькому, котрий підписувався псевдонімом Павло Свій. У редактованому ним збірнику «*Siolo*» у 1866 р. для сумарного визначення Наддніпрянської і Західної України він вжив хоронім *Україна-Русь*, причому для ідентифікації всієї етномовної території і для протиставлення назвам *Велика Русь* (*Великоросія*) і *Білорусь*¹.

Це новоутворення відразу не знайшло повсюдного застосування, художньою літературою не прийнялося, а фольклорною тим більше. Досить широко почали застосовувати його тільки в кінці ХІХ ст.—на початку ХХ ст. і це завдяки тому, що свою десятитомну історію М. Грушевський озглавив «Історія України-Русі». А І. Франко свою історію літератури та різні нариси історії української літератури назвав «Українсько-руська (малоруська) література». Цей двочленний хоронім впроваджувався на західних землях України насамперед тому, щоб адаптувати хоронім *Україна* (і похідні: українєць, український), не популярний там. Якщо він і використовувався, то тільки як

назва Наддніпрянщини, тоді як для західноукраїнських земель існував хоронім *Русь* (але похідні: *руський*, *руська* могли вживатись і в значенні загальноукраїнський). Порівняємо у М. Шашкевича: «Аж мило згадати, як-то серце б'ється, Коли з *України* *руська* пісенька Так мило, солодко вколо серця в'ється» (Побратимові, посылаючи ему пісні українські: Антологія... Т. 1.—К., 1957.—С. 175—176). Правда, стосовно назви *Русь* у цій двочленній сполуці спрацьовував ще й такий мотив: зберегти її не просто як місцеву, а як історичну з тим, щоб засвідчити етнічну й історичну спадкоємність від давньої Русі — держави трьох братніх східнослов'янських народів.

Сам хоронім *Україна* на всій території вживається у фонетичних варіантах *Україна* — *Вкраїна*, що зумовлено фонетичним паралелізмом назви, а не законами милозвучності, хоч такі в контексті інколи й спрацьовували. Як-от у Шевченка: «Погибнеш, згинеш, *Україно*, Не стане знаку на землі! А ти пишлася колісь В добрі і розкоші! *Вкраїно!*» (Осії глава ХІV. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах.—Т. 2.—С. 378).

Нормативним наголосом є наголос на передостанньому складі: *Україна*, але допускається і ненормативний на попередньому складі при редукції складового і на нескладові й: *Україна*. Порівняймо у Шевченка: «*Плач, Україно!* Бездітна вдовице!» (Сон.—Там же. Т. 1.—С. 250).

Вже в перші десятиліття ХХ ст. двочленний хоронім поступається одночленному хороніму *Україна*, який поступово поширюється на весь український етномовний масив, витісняючи з його меж побутуючу назву *Русь* у різних сполуках. Загальноновживаною й офіційною ця назва (а з нею й похідні: українці, українська мова) стала тільки після утворення української державності — Української РСР на землях Наддніпрянщини, а після воз'єднання українських земель у єдиній УРСР — на великій, хоч і не всій, українській етномовній території.

Щодо назви *Україна*, то, на думку одних учених, вона походить від слова край у значенні «обшир землі, заселений одним етносом», що дуже ймовірно. Інші ж доводять, що — від окрай «рубіж» і суфікса —ина. Підґрунтям для онімізації цього слова, на думку перших, було усвідомлення її жителями їх етнічної одноцільності й осілості в межах названих ними земель. На думку других — усвідомлення своєї порубіжності стосовно всієї східнослов'янської ойкумени. Для більшої доказовості другої гіпотези приводиться ще й така паралель. Ця порубіжність, а з нею і незахищеність від навал кочових орд, які в давнину прохо-

¹ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року: Зібр. тв. Івана Франка в 50-ти томах.—Т. 41.—К., 1984.—С. 320.

дили з південного сходу, була, гадають вони, чи не найістотнішим чинником виникнення, а відтак закріплення цієї назви на землях середнього басейну Дніпра. Хоронім *Україна*, твердять вони, семантично споріднений з протосхіднослов'янським хоронімом *Анти* й етнонімом *ант* — із древньоіндійського апта «кінець», «край». І хоч етнонім *ант* — не утворився на слов'янському ґрунті, але його значення не могло бути невідомим протосхіднослов'янам, які перебували в постійних контактах із племенами індо-іранського мовного континууму, яким і належало це найменування. *Антами* вони називали порубіжні племена своєї ойкумени. Можливо, семантика чужого найменування *анти* запрограмувала автохтонне, семантично адекватне, найменування *Україна*. Звичайно, припущення бездоказове (а які можуть бути докази?), однак не позбавлене логічної основи: адже тотожність — не обов'язково тільки випадковий збіг. Не виключено видається спадкоємність внутрішньої семантики, добре усвідомлюваної мовцями. Але це тільки припущення, нехай і логічно сконструйоване. Тому переконливою, до чого схиляється більшість учених, видається спроба вивести назву *Україна* від слова *край*, *країна* з префіксом *у-*, що означає напрям до середини.

Для сучасного українця, який інтуїтивно відчуває, а звідси й усвідомлює, семантику назви *Україна*, з її державним статусом та культурними надбаннями, не асоціюється ні з якою порубіжністю, а тим більше периферійністю, бо такі поняття стосовно неї якщо і не повністю відійшли в минуле, то тенденцій для живучості не мають. Для нас вона є батьківщиною, а звідси й позицією громадянства, предметом національної гордості й любові, виходом у всесвітню федерацію міжнародного духовного єднання і скарбницю цінностей загальнолюдської цивілізації. Власне, такою, треба сказати, вона була протягом історії, і це засвідчують і усна народна творчість, і художня література.

У народних піснях вона виступає з інтимізуючим присвійним займенником наша: «Чи то наша буде *Україна*, Чи твоя святая» (Українські народні думи... — С. 125), з епітетами славна: «На славній *Україні*» (С. 96), у вигуківих реченнях: «Не дивуйтеся, добрії люди, Що на *Вкраїні* постало» (С. 104) і в різних розповідних, як це помітно з наведених вище прикладів. *Україна* як уособлення батьківщини, рідної і дорогої, а значить, славної своїми змаганнями (бо безславну, хоч і бідну, пригноблену, народ любити не буде), є традиційним образом не лише фольклору, а й поезії XIX і XX століть.

Ми знаємо, з якими почуттями пристрасної любові та гордості за подвижництво її синів, водночас уболіванням за її злочасну долю і щемливою тривогою за її майбутнє, оспівана *Україна* в поезії Т. Шевченка. Вона вся наче розлилася у його поезії і він став ніби учасником оспівуваного: возвеличуваного й оплакуваного. Тож дарма, що сама назва виступає не так часто, зате кожен раз виблискує не наче іншою гранню різнобарвного кришталю. В розповідях: «Недавно, недавно у нас в *Україні* Старий Котляревський отак щебетав» (Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у шести томах. Т. 1.— С. 19); «Дніпро на нас розсердився, Плаче *Україна*...» (С. 74); у побажаннях: «В *Україну* ідіть, діти! В нашу *Україну*... Привітай же, моя ненько! Моя *Україно*» (С. 50, 51); із гірким уболіванням: «Доборолась *Україна* До самого краю. Гірше ляха свої діти її розпинають» (С. 334); із почуттям національної гордості: «Було колись — в *Україні* Ревіли гармати; Було колись — запорозці Вміли панувати» (С. 65); і з надією: «І оживе добра слава, Слава *України*» (С. 335).

Назва *Україна* виступає, звичайно, не в такому широкому спектрі почуттів, і в поезії М. Костомарова: «Зажурилась *Україна*, Що недобра їй година» (Антологія... — Т. 1.— С. 147), і О. Афанасьєва-Чужбинського: «А по боках її *Вкраїна* красою вічною мелькає» (Там же.— С. 157), і П. Куліша: «Заплакала *Україна*, Ударившись в груди» (Там же.— С. 323), і В. Кулика «Нехай ще раз поспробує щастя *Україна*» (Там же.— С. 371); і у М. Старицького: «На вас, завзяті-юнаки, Борці за щастя *України*» і «Моя *Україно!* Як я тебе любив!» (Там же. Т. 2.— С. 7, 15).

У І. Франка хоронім *Україна* застосовується або щодо Наддніпрянщини, або в значенні соборної *України*. В останньому значенні вжитий у циклі поезій «*Україна*»: «Стане славна мати *Україна* Від Сяну до Дону» (вірш «Розвивайся ти, зелений дубе» у збірці «З вершин і низин». — Львів, 1893.— С. 74—75). Назва *Русь* стосується, як правило, Галичини, рідше з проєкцією на всю *Україну*, як, наприклад, у вірші «Сідоглавному»: «Ти, брате, любиш *Русь*, Як дім, воли, корови,— Я ж не люблю її З надмірної любови» (Антологія... Т. 2.— С. 104).

П. Грабовський користується і хоронімом *Україна* в заголовках віршів «До *України*», і двочленною формою «До *Русі-України*», а Леся Українка — тільки назвою *Україна*: «До тебе, *Україно*, наша бездоляная мати, ...До тебе, моя ти *Україно*, мила, кохана» (Там же.— С. 232).

В післяжовтневий період вже немає різницею у вживанні синонімічних хоронімів *Україна* і *Русь*, бо другий

Як тебе не любити, Києве мій.
Д. Луценко

повністю витісняється. Натхненно оспівують Україну поети першого радянського десятиліття. Зокрема, видана збірка П. Тичини «Вітер з України», В. Еллан пише вірш «Україні», В. Сосюра — поему «Дніпрельстан» з оспівуванням «Червоної України», з'явилися поезії В. Чумака та Є. Плужника на цю тему. Потім (у період апофеозу культу особи Сталіна) не прийнято було писати про Україну як батьківщину українців. Виняток зроблено для пісні на слова і музику Д. Я. Покрасса «Україно моя, Україно», написаної спеціально для відзначення акту возз'єднання українських земель в єдиній УРСР восени 1939 р., а потім, у період Великої Вітчизняної війни, надруковано вірші П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка про Україну, яка «не буде рабюю німецьких катів», про народ, який «утверждався» і не здавався, та Україну, яка живе «в родині великій», і вірш А. Малишка «Україно моя» з оспівуванням у ньому її історичних і географічних атрибутів. Зате заклик В. Сосюри любити Україну в однойменному вірші «витлумачили» як націоналістичний і вірш був тоді осуджений, а реабілітований тільки після ХХ з'їзду партії.

60-ті рр. подарували багато поетичних творів про Україну. Це — вірші А. Малишка, Л. Забашти, О. Підсухи, Д. Павличка, В. Симоненка та інших. Україна Симоненка — «мука вікова», за її життя й права «йде над світом люта битва», з ім'ям України поет вмирає і в її імені живе. В творах наших сучасників: І. Драча, Д. Павличка, Б. Олійника, Ліни Костенко, Р. Братуня, Р. Лубківського, П. Мовчана Україна виступає не лише в реаліях і аксесуарах побуту жителів, не тільки в географічних орієнтирах і історичних атрибутах, поняттях, постанях та пам'ятках, а як суспільно-політична, соціологічна і філософсько-психологічна категорія, тому вона не називається словом, а осмислюється уявленнями й образами, й узагальнюється через компоненти її буття та вияву в контексті. Але це та ж сама Україна, яка викликає синівську чи дочірню любов, є предметом і турботи, й уболівань, і гордості, тобто всього того, що входить у почуття патріотизму.

Топоніми як назви природних чи створених людиною географічних об'єктів, що характеризуються непорушною стійкістю (річки, озера, гори) чи відносною незмінністю (населені пункти, країни, земельні ділянки), вже за своєю іманентною (внутрішньою) властивістю, закріплені за простором, його регіонами і матеріальною кількістю (обсягом, радіусом, протяжністю). До того ж вони є продуктом певних часових фаз номінації з їх стандартами і моделями, певного відтинку історії краю, з його заселюваннями та переміщеннями населення і тих мов, що давали життя топонімам, чи тих, які, успадкувавши назви, продовжили їх існування. Кожен топонім, який прийшов до нас із минулого, — це вціліла мовно-археологічна чи мовно-історична пам'ятка, в якій ми можемо тільки реставрувати семантичну, словотвірну та словозмінну структури і, відштовхуючись від них, із більшою чи меншою вірогідністю пов'язати з певною епохою як часом виникнення або модусом топонайменування.

Назви стійких географічних об'єктів протягом тривалої історії структурно видозмінювались мало і нечасто піддавались перейменуванню. Зате ойконіми, хороніми та різнотипні терени оніми, підвладні змінам соціологічного статусу та розмірів їх об'єктів, могли кожна окремо зазнавати змін, викликаних історичними умовами, і в певній сукупності засвідчувати ті нові віяння і моделі у способах номінації, які привносила епоха.

Завдяки цьому кожний мовний період має свій топонімічний простір чи, інакше, свій корпус найменувань різновидових географічних об'єктів. І цей ономастичний простір є насамперед спадщиною багатьох етапів номінації і різних ононімічних систем. Незважаючи на свою давність, різноетапність, а значить, і типологічне розмаїття, він підпорядкований закономірностям тієї мови, якій завдячує своїм виникненням, і тій, яка забезпечила йому активне функціонування. Цілісність ономастичного простору підтримується, з одного боку, екстралінгвальними факторами (історичними, соціальними, естетичними), а, з другого, — лінгвальними: самою природою найменування реальних об'єктів, індивідуалізуюче-ідентифікуючою функцією попіа propria (NP) і їх (NP) диференційними ознаками. Звичайно, екстралінгвальні фактори тісно прив'язують

його до епохи, тоді як лінгвальні прямої прив'язаності не дають, але опосередковано її встановлюють.

У пам'ятках давньоруської доби, чия географія інформації збігається з територією всієї давньоруської держави, за даними російського вченого М. М. Тихомирова, зафіксовано 25 назв міст найстарішого періоду і 64 пізнішого¹. Проте не всі названі там макроойконіми могли відбитися в пам'ятках староукраїнської мови XIV—XV ст., насамперед тому, що географія їх інформації охоплює тільки південно-західний регіон України. Саме тому з 89 назв міст давньоруського періоду в них засвідчено тільки 14. Однак різниця географії інформації виявляється не єдиною причиною такої незначної кількості фіксацій макротопонімів у мові актових документів названого періоду. Всі історіографічні пам'ятки давньоруської доби подають назви великих (рідше середніх за величиною) населених пунктів, країн, держав, водотоків. Це зумовлювалося жанром, точніше, призначенням творів (повідомляти про діяння людей княжого престолу, а звідси й локалізувати події, зв'язані з їх діями). Відсутність різнотипних мікротопонімів пояснювалася тим, що або не існувало найменувань малих топооб'єктів, або такі найменування не були відомі авторам літописів, або в їх називанні не було потреби. В той же час в актових пам'ятках староукраїнського періоду якраз їх призначенням диктувалася потреба називання мікроб'єктів і серед них — населених пунктів (передмість, сіл, селищ, присілків, городищ).

У потоці топографічної інформації назви великих і середніх міст (*Києвъ*², *Черниговъ*, *Мѣнскъ*, *Полоцкъ*, *Каменець*, *Житомиръ*, *Львовъ*, *Луцкъ*, *Галичъ*, *Снятинъ*, *Черновци*, *Перемьшль*) і рік (*Бугъ*, *Доунаи*, *Проуть*, *Днистръ*, *Стрии*, *Тетеревь* та інші), які дісталися в спадщину від попереднього періоду, не лише як топонімічні моделі, але і як засвідчені в мові пам'яток найменування, відігравали роль загальновідомих орієнтирів, за допомогою яких конкретизувалося місцезнаходження маловідомого населеного пункту, тобто свою звичайну адресно-локалізаційну функцію. Проте у топонімічному ландшафті, тобто в середині однакових найменувань певного ареалу, роль ойконімів та гідронімів була неоднаковою.

Гідроніми в їх твірних основах могли бути відправними (хоч такими, природно, не завжди й були) для творення

похідних назв-дериватів і словосполучень (наприклад: *Быкъ* — *Быковецъ*; *Быстриця* — *Малая Быстриця*; *Ивки* — *Малая Ивенка*; *Бродъ* — *Бродецъ*, *Бродокъ*, *Бродниця*, *Пещаньи Бродъ*; *Ровъ* — *Ровець*, *Демидовъ Ровъ*; *Воловци* — *Воловецъ*; *Тетеревь* — *Тетеровка*). Тоді як ойконіми у їх твірних основах властивістю радіювання в терені (в межах одного й того ж розряду онімів), як правило, не наділялися (в окремих випадках назви населених пунктів могли лише переноситися, мігрувати). Зате їх структура, їх словотворчо-словозмінна модель мала здатність ставати узусом (правилом) ойконайменувань на певній території в певному відтинку часу.

Це положення яскраво ілюструється структурами на -ов/ев, створеними, треба припускати, за зразком ойконімів *Черниговъ*, *Києвъ*, що найбільш густою сіткою пролягають на території Київщини й Волині (*Гуговъ*, *Обаровъ*, *Бродовъ*, *Хмеловъ*) і менш густою — на інших землях. Структури на -ин, створені, гадаємо, за моделлю *Снятинъ* (наприклад: *Космыринъ*, *Колоколынъ*), найбільш компактно розмістилися на землях Галичини. Але штрихами розкидані по всій суміжній території. І, нарешті, структури на -ець, -ця, -ци, -ниці, для яких моделлю послужили назви *Каменець*, *Черновци*, найбільш численні на терені Буковини й Поділля, але разом із тим досить рівномірно, хоч не так густо, представлені і на інших землях (*Вишневецъ*, *Мошеница*, *Миліяновци*).

В гідронімах індукувала й екстраполювала твірна основа, матеріалізуючись у своїх похідних утвореннях цілим спектром типів, в ойконімах — структурний (дериваційний) тип, безвідносно до основи, виявляючись у цілому ланцюжку ізоморфних тополексем. Причини такої відмінності крилися у самій природі одних і других, у різних спосібх їх номінації, різному походженні і в структурній розмаїтості. Назви великих і малих рік із непрозорою сьогодні семантикою, що є продуктом давніх епох і різних генетично неспоріднених мов, і мікрогідроніми зі здебільшого прозорою семантикою є, як правило, відапелятивного походження. А дія значної частини (не всіх) географічних термінів, як відомо, цілком регіональна, бо самі вони існують на певному, їх породжуючому, мовно-діалектному континенті і не мають здатності ставати наддіалектними і навіть міжмовними. При цій обмеженості в просторі такі регіональні топоніми необмежені часовими рамками і тому забезпечують спадковість. Тим часом поселення, які свої найменування беруть від яскраво індивідуалізованих антропонімів або від наділених якоюсь випадковою властивістю

¹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М., 1956.— С. 13—15.

² Словник староукраїнської мови XIV—XV століття у двох томах.— Т. 1.— К., 1977.— С. 630; Т. 2.— К., 1978.— С. 592.— Далі: ССУМ.

топографічних об'єктів-орієнтирів, виключали можливість дублювання чи навіть варіювання їх твірної основи. Власне, це й утримувало топонімічний ландшафт від повторювання її (твірної основи) при найменуваннях нових поселень на певному терені. Йдеться про радіус дії факторів соціальної значимості «метропольного» населеного пункту. Зате словотворча модель макро- й мезоойконіма здатна відтворюватися в просторі, значно ширшому за ареал якогось діалекту, безліччю кліше, бо топоформанти не мають регіонального характеру. Вони наддіалектні, а звідси й потенціально продуктивні та екстенсивні.

У назвах міст південно-західного регіону східнослов'янської території домінуючим є тип суфіксації, чи, інакше, такого ойкоутворення, де суфікси виступають носіями локалізаційного призначення всього афіксального слова. Макроойконіми деривати, тобто назви населених пунктів зі статусом міст, групуються за окремими суфіксами: 1. -овъ/-евъ: *Лвовъ, Зоудечевъ* (Льв. з.); 2. -инь, -ин, -инь: *Лытинъ* (Под. з.); *Снятинъ* (Гал. з.); *Хотин* (Бук.); *Тычинъ* (Сан. з.); *Дорогычинъ* (Берес. з.); *Люблинъ* (Люб. з.); 3. -ецъ (ъ), -иця, -ици, -овець, — овиця, — овици: *Каменець* (Под. з.); *Коропець* (Гал. з.); *Корець, Кремянець, Вишневець* (Вол. з.); *Вениця* (Под. з.); *Яровиця* (Вол. з.); 4.* -їь: *Перемишль, Браславль* (Под. з.); *Радомиль* (Люб. з.); *Поутувль* (Сівер. з.); 5. -скъ: *Полоцкъ; Мѣнскъ, Витебскъ, Лучоскъ-Луцкъ* (Вол. з.); 6. -ок, -икъ: *Городок* (Льв. з.); *Мельникъ* (Берест. з.); 7. -ань, -ани: *Клевань* (Вол. з.); *Тустань* (Гал. з.); *Голшаны* (Вілен. в.); 8. -їе: *Берестье* (Берест. з.); 9. -ичь, -ачь, -ичи: *Галичь, Бучачь* (Гал. з.); *Болесташичи* (Перем. з.); 10. -ьн (ъ), -ънь: *Колодєнь* (Вол. з.); а середньородові: *Дубно* (в XI ст. ойконім вживався у формі *Доубенъ* з варіантом *Дубьно* (Вол. з.).

Перелічені словотвірні моделі представлені неоднаковою кількістю прикладів, але характеризуються певною закріпленістю за регіонами. Так, утворення з суфіксом -скъ, -цкъ більш властиві для північних регіонів. Ономастиконіві староукраїнської мови вони дісталися в спадщину від попередньої доби з закріпленням за північними регіонами (порівняти *Изборьскъ, Полотскъ, Смоленскъ, Витебскъ, Логожескъ, Мѣнскъ*). В XI ст. ці структури поширюються більше на південь, у Волинську і Чернігівську землі, як стверджує їх дослідник Ю. О. Карпенко, а з XII ст. ще й на Львівщину та Галичину. На території Галицько-Волинського князівства з'являються такі аналоги, як *Бускъ* (згадується в 1097 р.); *Плѣснескъ*, згаданий у «Слові о полку Ігоревім» (місто зруйноване татарами в 1241 р.). На півдні

суфіксальне -ск- засвідчене у назві *Олеск*, назві найпізнішого часу утворення. Структури на -ань, -ач, -ич притаманні тільки ономастиконіві Галицько-Волинської землі, але й там вони не густі в терені і виникали не разом. Так, ойконіми з патронімічним (тобто таким, що творить похідні від імені батька) афіксом -ич, -ичи наявні в мові пам'яток давньоруської доби з XI ст. (порівняти *Увѣтчи*), але більшої продуктивності вони досягли в наступні століття. Представлена тут *Галичь* згадується вже 1113 р., а часом виникнення належить попередній добі, тоді як інші є продуктом XIII—XIV століть.

Ойкоутворення на -ов, -ев, -ин-, -ок, -ик не мають своїх специфічних регіонів, але сітками густоти в просторі де в чому відмінні. Суфіксальні з -ов/-ев густіше пролягають у північних регіонах, а з -ин, -ик, -ок — у південних, що, як ми згадували вище, пояснюється дією моделі «метропольного» міста чи, інакше, дією «закона ряду». Непроductивною в XIV—XV ст. є суфіксація з -їе, яка своїм часом продуктивності належала ще праслов'янській епісі, але як модель не відійшла в минуле, бо дала поштовх для відтворень у XIV і в наступних століттях (як-от: *Криховье, Жабье*). Натомість значною продуктивністю в названий період відзначаються ойкоутворення з суфіксами -ецъ, -иця, -ици, зокрема: *Мокрець, Липиця, Васковци, Волинци*. Усі перелічені моделі становлять відомий нам репертуар ойкоутворень в найдавнішу добу і всі вони дісталися староукраїнській мові як інвентарна і модельна спадщина попереднього періоду.

Макроойконімон того часу, крім суфіксальних утворень, має і префіксальні, і префіксально-суфіксальні, і композитні з другим компонентом *городъ, градъ, городокъ*. Ці типи представлені такими назвами: *Перемишль, Збараж* (Вол. з.); *Билгородъ — Бѣлоградъ — Белгородъ, Белгород* (Молд. кн.); *Белгородъ* (Київ. з.); *Новоградъ* (Молд. кн.). Із них дві останні назви означають новий етап словосполучуваності, де поєднання морфем здійснено за допомогою інтерфікса о. За їх зразком утворені, вже на топонімічному ґрунті, аналоги (пор. *Житомиръ*). До останніх примикають і відантропонімі композити, які, за словами В. А. Ніконова, не мають апеллятивного відповідника і є особливістю слов'янських власних імен, перенесених в топонімію, як-от: *Володимиръ* (Вол. з.). В асортименті ойкоструктур, успадкованих староукраїнською мовою від попередньої доби, були й атрибутивні словосполучення з топотерміном *городъ, торгъ* (по-молдавськи «город»). Наприклад: *Билый городъ* (той же *Билгородъ*),

Красный торгъ (Молд. кн.); несубстантивовані прикметники та дієприкметники, як-от: *Вручи* (Київ. з.) і, нарешті; субстантивованій відносний прикметник середнього роду: *Молодечно* (Вілен. з.). Та структури, які стосувалися макро- і мезоойконімів, здебільшого не претендували бути моделлю на експансію. Вони показували тільки спектр ойконазвотворення.

Останню, нечисленну, але характерну для того відтинку часу, групу становлять кореневі, безфінальні чи фінальні назви, тобто утворення, треба гадати, первинні (примарні). Це такі, як: *Гоща* (Вол. з.); *Самборъ* (Перем. з.); *Вышня* (Львів. з.); *Каменъ Ошмена* (Вілен. в.); *Копыль* (Вілен. в.); *Баня* (Молд. кн.); *Моншегала* (Вілен. в.); *Литовижъ* (Вол. з.); *Буремля* (Вол. з.); *Кодня* (Київ. з.); *Острогъ* (Вол. з.). Сам тип не мав у просторі ареального відтворення. Кореневі назви типологічно вписувалися в систему ойконайменувань, але вони майже не ставали твірними основами для похідних утворень, принаймні на певному діалектному просторі.

Суфіксальний репертуар макро- і мезоойконімів як староукраїнської, так і давньоруської мови був в основному апелятивний із ледь помітною в ньому тенденцією до відповідної локалізації. Специфічно топонімічних формантів не було, бо, як вважає Ю. О. Карпенко, в давнину топонімів як специфічної категорії власних назв не існувало, різні географічні об'єкти ж називалися загальними словами. Тому тоді могло йтися лише про більшу чи меншу продуктивність якогось суфікса на певному терені, про субстантивацію прикметникових географічних назв, а з ними і їх суфіксів, зокрема *-ов/-ев*, *-ин*, *-ич*, які поступово ставали топонімічними формантами, або про злиття словосполучень локалізаційного характеру. Проте категорія частин мови та значення топоутворень мали вже елемент маркованості. Вона програмувалася самою природою номінації, самими знаками мови. Найменуваннями географічних об'єктів могли ставати іменники чи прикметники з іменниками, останні з яких були топотермінами, далі — дієприкметники, що були носіями ознаки, віддієслівні іменники та числівники з іменниками або прислівникові сполуки спочатку в їх розгорнутій, а потім у згорнутій формах (останні з'явилися вже в XIV ст.). Інші частини мови не могли ставати онімами взагалі, а топонімами зокрема.

Маркованою була, як сказано вище, і семантика, а звідси й асортимент етимонів. До таких належали: 1. антропоніми: *Киевъ* (<Кий); *Лвовъ* (<Лев); *Němigrōw* (<Немира, Немирка, Нем'рич); *Снятинъ* (від імені воеводи Кос-

тянтина Сірославича, який у літописі йменується Кснятин, Костянтин; вперше назва *Снятин* згадується в 1158 р.); *Тычинъ* (<Тихомъ); *Черновци* (<Чернь+двоелементний суфікс *-ов-ци*); *Хмеловъ* (<Хм'ль, Chmiel, ССУМ, 2); *Мстиславль* (<Мстислав); *Браславль* (ця назва згадується вперше 1362 р. і виводиться від скороченої форми власного імені *брат+и+слав* — Брачслав, Брацлав, Браслав); 2. топоніми і серед них переважно гідроніми: *Кобрынъ* (<р. Кобринка, ССУМ, 1); *Бистриця* (<р. Бистриця, ССУМ, 1); *Буремля* (<р. Буремля); 3. апелятиви на позначення: особливостей рельєфу, флори чи орієнтирів ландшафту — *Вышневъ* (<вышній «верхній»); *Волховець* (<волха, ольха «вільха»); *Кремянець* (<кремень); *Вышнівцець* (<вышній+двоелементний суфікс або від ойконіма *Вышневъ*); *Луцкъ* (<лука); *Берестье* (Ю. О. Карпенко, В. П. Нерознак¹ виводять із давньоруського берест «в'яз»); *Бучачъ* (скорочена форма прикметника бучачий від слова буча); *Дубно* (<дубний); *Городно* (<городний); *Збараж* (із прасл. бага «болото», укр. бар «грузьке місце між пагорбами». Нерознак вважає назву префіксально-суфіксальним утворенням: *з+бар+аж*); 4. апелятиви на позначення характеру даровизни, міри, посіву чи характеристики мікроландшафту: *Каменець* (<камень «одиниця виміру ваги»); *Корець* (<корець «міра місткості сипучого матеріалу»); *Яровиця* (<яровое «весняні посіви»); *Коропець* (коропинь «наповнений коропами»); *Копыстно* (<копце «міра місткості рідких і сипучих тіл»); *Зоудець* («спис», «назва городища, де виробляли списи»); *Зоудець*. До речі, у документах XIV—XVII ст., написаних польською і латинською мовами, назва міста звучить по-різному: *Удеч*, *Зудачів*, *Судачів*, *Зідачів*, *Жидачів*. В українському звучанні назва міста була *Зудечів*, що підтверджується грамотою з 1424 року. Перша згадка відноситься до 1164 року. У Воскресенському літописі того ж року записано про повідь у Галичині, від якої загинуло 300 чоловік, котрі йшли з сіллю до *Удечева*. Отже, первісна форма, котрі йшли з сіллю до *Удечева*. Отже, первісна форма, Удеч дає підставу виводити слово від оуд'ял «наділ» або, що менш імовірно, від оудячень «вдячний». Буква з тут префіксальна.

Неясними є твірні основи назв міст *Острогъ*, *Гоща*, *Самборъ*, *Ляхва*, *Вышня*, *Хотин*, *Глуцкъ*, *Тустань*, *Голшаны*, *Баня*, *Литовижъ*, *Клевань*. Не всі ці назви у науковій літе-

¹ Нерознак В. П. Названия древнерусских городов.— М., 1983.— С. 207.

ратурі піддані етимологізації, хоч їх етимони видаються не завжди цілком затемненими.

Окремого з'ясування заслуговують назви *Тустань*, *Клевань*. Перша з них — колишня фортеця, тепер біля села Урич Сколівського району Львівської області. У 1340 р. вона згадується серед зайнятих Казимиром Великим замків (Tustanskiy, прикметник), zamek Tustan, zamka Tustania (XIX ст. — Kaczkowski, Bielowski, Czolowski). *Тустань* утворене за допомогою д.-рус. суфікса на позначення присвійності — *ь* і субстантивованого прикметника тустан «мешканець тусті». У слові тустан можна виділити суфікс -ан (а+нь) і корінь туст, первісне *tъst*, *tlъst*, д.-рус. *tъlst* (ы) «міцний, важкий, сильний», *toust*(y), *tust*(y), *tlust*(y) «повний, об'ємний», український діалект (бойк) *тоуст*(ий), *тлуст*(ий) «гладкий, випасений», сербохорватське *tut*, звідки тустина «товщ, жир», а за асоціацією «нафта» (І. Свенціцький). Назви з коренем туст -: *Тустець*, *Тустинь* і вторинна відантропонімічна *Тустановичі*, на думку І. Свенціцького, можна пояснити південнослов'янськими слідами і вони пов'язані з місцевістю, де є нафта. Варіантна форма *Тустин* з'явилася в результаті дії «закону ряду» (В. А. Ніконов), тобто впливу поширеної ойкомоделі на -ин.

Друга назва *Клевань* — містечко у Волинській землі — згадується в 1446 році. Назву можна вивести з старопольського *kleban*, *pleban*, лат. *plebanus* «парафіальний священник», а значить, і «місце парафії». Ця назва дала ґрунт для вторинної топонімії (що є рідкісним явищем) із двоелементним суфіксом -овци: *Клебановци* (село в тій же Волинській землі), яке згадується в 1463 році.

Відантропонімною є, треба гадати, і назва *Лаква*, про що свідчить словосполучення *Лакхова буковина* (назва букового лісу в Молдавському князівстві); *Баня* малоімовірно від молд. бань (*ban*) «намісник», скоріше від фізіографічного діал. укр. терміну баня «копальня», «шматок поля в кулистому обводі, посередині піднесеному»; *Острогъ* від апелятива *острога* «в'язниця» чи більш імовірно від згорнутого композита *остророгъ*. Порівняти *Остророгъ* (*Ostrogog*, місто у Польщі), що, як результат конверсії, є фактично похідним утворенням із нульовим суфіксом і *Гоща* < гость «гостина», але не виключено і від антропоніма Готк з формою Гош.

Семантика кореневих ойкоутворень, за винятком тих, які постали за принципом гідронім (інший топонім) → ойконім, як місто *Буремля* < ріка Буремля, мало чим відрізняється від семантики похідних (суфіксальних і префіксаль-

но-суфіксальних) утворень. Їх етимонами є апелятиви на позначення особливостей ландшафту, назв осіб за високими чинами в соціально-політичній ієрархії держави і знову ж антропоніми. Позначеннями ландшафтних властивостей характеризується семантика і композитних мезоойконімів, атрибутивних словосполучень та дієприкметникових утворень.

Староукраїнська мова XIV ст. успадкувала від староруської досить незначний асортимент словотворчих засобів — афіксів і інтерфіксів апелятивної лексики, які використовувала для творення назв населених пунктів. Так само незначним був асортимент семантичних структур, що ставали основами найменувань. І словотворчий, і семантичний асортимент вона взяла у вигляді вже готових назв, які подекуди ще не мали статусу НР. Із них тільки незначна частина за часом виникнення відносилася до протодавньоруського періоду. Більшість утворилася на ґрунті давньоруської мови і в староукраїнській демонструвала спадковість по вертикалі інвентаря і прийомів ойконазivanja. Правда, могли відбуватися і певні фонеморфічні зміни. Зокрема, змінювалася категорія роду, як, наприклад, у назві *Доубень* → *Дубно*, чи випадали голосні і спрощувалася форма: *Лучоскъ* → *Луцкъ*. Могла, навпаки, первісна коренева назва обростати афіксами: *Удеч* → *Зудачів*. Словотворчі моделі макротопонімів у терені мали здатність відтворюватися. Звідси і їх ізоморфність. Але природа топонайменування зовсім не однорідна. Крім принципу копіювання, аналогії чи, інакше, закону ряду, дійовим є і закон називання по лінії асоціації за суміжністю (або закон топонімічної метонімії), далі — називання за одиничними орієнтирами, тобто закон негативності, сформульований В. А. Ніконовим, і врешті чимало випадковостей, пов'язаних із міграційними потоками. Тому на одному і тому ж терені дійовим буде завжди цілий спектр словотворчих засобів і принципів (чи законів) топонайменування. Свідченням «схрещування» різних законів і прийомів номінації є назви малих населених пунктів (сіл, селищ, городищ, присілків) будь-якого ареалу в ойконімному просторі, де реалізовані різні закони і прийоми.

Відапелятивного походження є назва *Пирятин*: від праслов'янського **pir* — *пір* «вогонь», *piriti* — «пировати», тобто *пир* + *ят* + *ин*. Піддається етимологізації і назва *Яготин*. Це місто вперше згадується в середині XVI ст. (*miasteczko Jachotyń*) без вказівки на походження. Слід припустити, що така назва, як найменування поселення, існувала задовго до того, як даний населений пункт став містом.

Назва походить від особового імені Яго. Це ім'я давнє і бере свій початок від праслов. *ago (корінь *ōg «плід», «ягода», буг — «рости», «збільшуватися»), що було незасвідченим іменем. При його початковому голосному розвинулося протетичне j. У своїй первісній формі це ім'я не збереглося в жодній слов'янській мові (за винятком казкового імені Яга), але стало опорним для похідних утворень і з них в українській мові з суфіксом — ота. Цей суфікс творив абстрактні іменники від іменників та прикметників (духота, глухота, сліпота, висота, мерзлота, голота, бридота, красота) з наголосом на останньому, рідше на передостанньому складі безвідносно до їх відіменниковості чи відприкметниковості. Від особового імені Ягота з присвійним суфіксом -ин, який як топоформант відразу став іменниковим, з'явилася, очевидно, й назва *Яготин*.

Множинне -ани (-ане), -яни (-яни), -аны представлено ойконімами, найбільша кількість яких припадає на територію Буковини (Молд. кн.). Наприклад: *Баичани, Балачани, Верижане, Викшани, Гришани, Лумиряни, Хородничани, Чехани* і спорадично зустрічається на Волині: *Бережань, Галичань* та на Київщині: *Грежань*. Одні з них своїми твірними основами мають апелятиви на позначення особливостей місцевості: *Бережань* < берег; *Кълоугъря* — ни < коло гір; *Крѣничани* < криниця; *Хородничани* < город → городник; інші — особові назви, з якими пов'язаний рід: *Иванчани* < Иван → Іваничи; *Чехани* < Чех; *Верижане* < *Верига*; *Гришани* < *Грышко*; ще інші назви населених пунктів, звідки й прибули жителі нового поселення: *Галичань* < Галич, *Лумиряни* < Лумир. Назва *Житани* утворилася із апелятива жито, подібно, як і *Житомир* на позначення людей, які не просто вирощували жито, але й торгували ним: жито + ан (и).

Поряд з суфіксом -ань, -ань виступає суфікс або суфіксоїд -ман із твердим і м'яким н. Суфікс міг бути спадковим індоевропейської мови, але міг з'явитись і в результаті прямого запозичення з германських мов ще в давньоруський період, а потім з німецької чи єврейської (ідіш) у староукраїнську добу (порівняти гетьмань, яке прийшло разом із денотатом, і шпильмань «лицедій», «гравець»).

Кількісні та просторові дані про ойконіміні деривативні типи, які були наведені вище, дають змогу накреслити шкалу з їх висхідною: від одиничних до ареальних і врешті до системних і схему накладання етнодіалектних регіонів, яке забезпечувала домінантність в ономастичному просторі того часу тих чи інших полів. На цій поділці найменш продуктивними будуть утворення апелятивної стадії

(з суфіксами: -ач, -ка, -уня, -ник, -ик, -ок); ареалами характеризуватимуться деривати з формантами -ець/ци, -ич/-ичи, а системними залишатимуться деривати з -ов/-ев, -ин, незважаючи на спад їх продуктивності проти попереднього періоду. Серед діалектних континуумів, чий асортимент словотворчих засобів визначив специфіку тодішнього ойконікону і набув здатності до міждіалектної дифузії, можна назвати принаймні три: говори земель Галичини, Волині й Прикарпаття з перевагою двох перших. Якщо з даних топонімікону виходить на тодішні діалекти, то можна з великою достовірністю констатувати більшу чи меншу продуктивність в апелятивній лексиці тих же суфіксів, якими користувались у номінації географічних об'єктів. Ця ж зворотна проекція дає змогу визначити обсяг активно функціонуючих антропонімів, які послужили основою для топонімічного найменувань (а такими були: Василь, Данил, Чернят, Микиль, Всеволод, Любом, Ізяслав, Переслав, Тихом, Олег), відтворити топоніми, не засвідчені мовою пам'яток зокрема: *Чорторийсь* < Чорторий «вир»; *Бужськ* < Божський < Буг, Бог; *Городець*, *Городеськ* < Городок; *Биков* → Биковен < Бик; *Сновськ* < Снов (р.); прізвиська (Березовь, Чорнята, Жидич, Кучелм(о) (а). І врешті безліч апелятивів на позначення властивостей ґрунту, рельєфу, орієнтирів: *Синеводськ* < Синие води, *Сосниця* < сосна; *Угольнички* < угольник < уголь; *Писочный* < п'ясочний; *Колодяжний* < колодязь і подібне), тобто того запасу слів і форм, що можуть визначити еволюцію мови.

Найбільшою густотою в просторі наділені ойконіміні атрибутивні групи, вони і найбільш різнотипні. Пам'ятки XI—XIII ст. дають ще незначний їх топографічний репертуар. Це — теренова назва у вигляді антропонімного атрибуту з терміном перенесена на населений пункт: *Браница* ріль або складений прикметник із топонімом: *Синевѣдске Верхне* (згадується до 1240 р.) чи *Довгши Войниловъ Верхне* (Гал. з., згадується за 1147 р.). Зате пам'ятки XIV—XV ст. репрезентують вже цілий їх спектр, інколи демонструючи і стійкість ойконімінації. Цю здатність ілюструє факультативність топотерміна чи паралелізм назви. Порівняємо *Оврицкое мєсть* (1437, 1498 рр.) → *Овруч*, *Баковський тръгъ* → *Баковъ* (1408 р.).

Взагалі атрибутивні сполуки, як і утворені на їх основі композити, належать до таких, які відносно легко піддаються калькуванню та відновлюються у своєму етимологічному складі. Означеннями цих ад'єктивних сполук е прикметники: присвійні, відносні на -ський і якісні: дальній, довгий, красний і білий. Останні не входять в антоні-

мічну пару, вони позначають колір найпоширенішого в даний місцевості будівельного каменю. Найбільшими кількісними показниками серед цих сполук визначається сполука присвійного прикметника з ойкотерміном. У ролі останнього виступають такі, як: лоука, село, селище, дворъ, рогъ, ставъ (місцевість біля ставу), рогъ, кут, крѣницѣ, боръ (присілок), роуда (місцевість, де добувають руду), шии (шия, множина шии — антропоморфізм для передачі конфігурації чи розташування населеного пункту, і в староукраїнській мові це слово мало ще значення відповідальності життям). Порівняти: *Княжа лоука* (Гал. з.); *Діякоулово село* (Молд. к.); *Земенское село* (Вол. з.); *Діонішево селище* (Молд. к.); *Баловъ рогъ* (Молд. к.); *Лычныи рогъ* (Молд. к.); *Мындринъ дворъ* (Молд. к.); *Марковъ ставъ* (Вол. з.); *Литовский кут* (Вол. з.); *Боръ бринъ* (присілок Вол. з.); *Заецева крѣницѣ* (Молд. к.); *Пилипова роуда* (Гал. з.); *Долгие шии* (Вол. з.).

Двослівні ойконіми, покладені на карту, дають окреслений ареал Буковинської, Галицької, Волинської, Львівської земель із незначними вкрапленнями на Київщині. Отже, вони видово й ареально специфіковані. В ономастикон староукраїнської мови вони дісталися як топонайменування, а звідси і як модель із попереднього періоду, але в порівнянні з ним кількісно значно зросли, розширили асортимент семантико-словотворчих типів і набули чіткішої видової диференціації.

Досить численну групу топонайменувань того періоду становлять композити, тобто згадувані назви з другим компонентом -город. До цієї групи входить і ойконім *Золочів*, етимологія якого прозора, а звідси й неутруднена реконструкція початкового словосполучення, яке згодом лексиколізувалося. Виявлення структурних типів у межах кожного виду топонайменувань проливає світло на історичну та географічну мотивованість різнотипності структур: дериватів, словосполучень, композитів і однокореневих (базових) слів, а ще на домінантність одного з них серед видів у відтинках часу чи простору, на причини чисельності дериватів і малочисельності композитів і базових слів. Причини криються в тому, що найменування населених пунктів переважно не первинні, а вторинні, похідні від апелятивів та інших онімів. Протяжність ареалів однотипних із погляду лексики і семантики назв, чи, інакше, ізоглос, пояснюється дією регіонального топономена (топотерміна) чи топооснови як елементів мовної структури того чи іншого діалектного континууму. Тоді як ареали ізоморф своєю густотою сітки завдячують тільки продуктивності в даний

відтинок часу того чи іншого топоформанта, дійовість якого в свою чергу пов'язана зі здатністю радіювання в терені певної словотвірної моделі. І нарешті, суміжністю мовно-етнічних ареалів і мовною інфільтрацією пояснюються іномовні вкраплення в топонімікон тієї території, які, однак, незначні і тому не міняють загальної картини його слов'янсько-українськомовності. А останнє є свідченням того, що вже в XV—XVII ст. українська мова і в галузі географічних назв виявила свої специфічні національні риси.

Такі риси чітко визначились у системі семантичних структур як твірних основ для ойкоутворень і в регламентованому комплексі продуктивних ойкоформантів. У процесі розвитку мови могло змінюватися тільки співвідношення продуктивності тих чи інших формантів, але інші семантичні структури чи словоутворюючі засоби (суфікси, префікси, інтерфікси) на роль специфікуючих українське ойконазивництво не виходили.

Сучасна українська мова разом із цілим корпусом ойконімів, які вона успадкувала з давньоруської і староукраїнської епох, прийняла від них і спектр моделей, що і тепер правлять як дійові в процесі ойконайменування, утверджуючи тим їх актуальність та універсальність і забезпечуючи безперервність, і незмінність її ойкотворчих традицій від давнини і до сучасності.

Дещо про перейменування

Останнім часом все частіше зачіпається питання про потребу нового, чи поновленого, написання історії народу, без замовчування негативного і возвеличування кон'юнктурного, без наперед заданих, часто умоглядних, чорнобілих контрастуваль, без авторитарних інтерпретацій і волюнтаристських трактувань її окремих подій. Історія має постати у всіх її «вигідних» чи «невигідних» для висвітлення фактах і діяннях, з усіма історичними особами, у всій реальній сукупності пам'яток матеріальної і духовної культури. Тільки через таку, потрактовану історію з позицій марксистсько-ленінської ідеології, в дусі повної правди проляже шлях від минулого до сучасного, а через сучасне і в майбутнє.

Однією з промовистих пам'яток історії народу і краю є топонімія: корпус назв різноманітних географічних об'єктів — населених пунктів, водотоків, земельних ділянок, рельєфних орієнтирів. Назви великих і середніх рік, рідше

пасм гір найстаріші за віком і сягають доісторичного періоду. Якщо розкрити їх достовірну етимологію (що не так легко), то через них проглядаються мови тих етносів, яким жодна з археологічних культур неспроможна дати мовну атрибуцію. На відміну від гідронімів, назви населених пунктів (ойконіми) здебільшого значно молодші. Вони виникли в історичний період, то ж історична наука дає їм досить точні метрики. Але навіть при відсутності таких орієнтовний період їх виникнення прочитується за її моделями, за семантикою ж — соціальна, культурно-історична чи географічно-краєзнавча мотивація їх найменування. Ця іманентна інформація, яку містить ойконім, компенсує відсутність історичного джерела. Мікроойконіми часто утворювалися на базі говіркового мовлення. Отже, засвідчували регіональний варіант мови, а разом з тим і певну стадію її історії. Таким чином, вони є живими пам'ятками мови і як носії мовно-історичної інформації підлягають зберіганню та консервації структури.

Однак Кодексом Товариства охорони пам'яток у нас чомусь не передбачені заходи для зберігання від руйнування таких назв населених пунктів (та інших географічних об'єктів), з якими пов'язана пам'ять, що відіграли роль в історії краю, бутті народу і його мови. Тому їх поступове зникнення мало кого обходить. А це зають вони і з волі природи, і з волі людини. Висихають малі річки, осушуються болотисті місцевості, затоплюються штучними морями — з цими «поступами цивілізації» в небуття відходить чимало назв малих водотоків, стоячих вод, угідь, урочищ, ярів, населених пунктів. Відбувається й масове перейменування населених пунктів, що навіть при найвищій мотивації все-таки затирає сліди історії, яка збагатила нас досвідом та знаннями і з ними привела до сьогодення.

Погляньмо правді у вічі. Двічі проведено масові перейменування багатьох населених пунктів на Україні у наші часи. Спочатку перейменування сталося у перші десятиліття після Жовтня — з мотивів, на той час виправданих. Проте це проходило за дуже обмеженим асортиментом моделей, звідси на карту республіки, де і без того існувало безліч кліше, врешті виправданих законами ойкоутворювання типу: *Андріївка*, *Антонівка*, *Василівка*, *Ганнівка*, *Дмитрівка*, *Калинівка*, кліше, розкиданих по всій території, нанесено десятки таких назв, як *Жовтневе* (97), *Першотравневе* (54) і *Первомайське*, *Червоне* і *Красне* в різних словосполученнях, *Червоноармійське*, *Комсомольське*, *Піонерське*, які, на відміну від перших, межують, що утруднює їх інди-

відуалізацію, а остання, як відомо, є прерогативою власної назви.

Більш масового характеру перейменування набуло в перші післявоєнні роки. Тоді було замінено сотні назв кутків, присілків, хуторів і цілих сіл, усього майже 4000 одиниць. Проводилося воно з мотивів досить благородних: увічнення пам'яті видатних людей, затирання слідів чужоземного поневолення, естетика мови (показовим щодо цього є перейменування села *Злодіївка* на *Українку*), літературна норма. Мотиви високі, що й казати. І все ж перейменування не завжди доцільні і, що найгірше, не завжди виправдані з погляду народної пам'яті.

Перейменуванню підпали спочатку майже всі назви, утворені з етнонімів: *ляхи*, *волохи*, *вірмени*, *татари*, *ізраїльтяни*, *ятвяги*, *шведи*, *цигани*. Потім поновлено одну з двох назв села *Ятвяги* Львівської області; неторканими залишилися тільки *Волохи* на Харківщині, *Шведове* в Дніпропетровській області, *Татарівка* на Черкащині, утворене з етноніма *Цигани* в Дніпропетровській, Закарпатській і Полтавській областях. Перейменування зазнали назви, утворені від апелятивів *піп*, *війт* (от тут, мабуть, даремно, бо слово *війт* нічого спільного з чужоземним поневоленням не має, це назва родова, автохтонна для начальника громади, при цьому виборна, а не призначувана), церковних свят, а потім і від особових імен різних іноземних вельмож (за ними особливо вболівати не доводиться), хоч і тут є певні застереження. Адже крім вельмож-завойовників були й просвітителі. До того ж деякі з них ставали засновниками названого їх іменем населеного пункту, а це — історія (замовчування якої небажане). Замінено і назви тюркського, румунського і, що траплялося не раз, старослов'янського походження, хоч як же обійдеться наша історія без тюрків, румунів, молдаван, ну і без наших протослов'ян чи споконвічних проторусів. Тим часом *Бакчалію* перейменовано на *Баштанівку*, *Кагарлик* на *Галицю*, *Акрешори* на *Багатопілля*, *Дерманку* на *Дібровку*, *Салаші* на *Діброву*. Чим же викликана потреба такої заміни? Кому могли заважати і чиї національні почуття зачіпали тюркські і румунські назви, які є рідкісними, справді «мозаїчними» вкрапленнями на українськомовній топонімічній карті республіки?

Вирівнювання під літературну норму зазнали назви, які мали польське фонетичне звучання (*Барбарівка* на *Варварівка*, *Домбровиця* на *Дубровиця*), а також всі ті, які були утворені на базі південно-західного наріччя, а воно існує, має свою історію, досить-таки багату, і право

на існування. Замінено всі *Вишні, Горішні на Верхні* (хоч *Вишниця* залишилась і нікого не вражає своїм «западенством»), всі постпозиції на препозиції (*Гусне Вишне на Верхне Гусине, Липиця Горішня на Верхня Липиця*). Таке врівнювання не виправдане, бо при ньому втрачається регіональна неповторність, специфічність назв. Але ніяк не підвести під «норми» літературної мови й отакі «врівнювання», як зміни родової форми: *Яремче на Яремча, м'якої відміни на тверду: Сколе на Сколе*, іменникової форми на прикметникову: *Мукачів на Мукачеве* з відмінюванням Мукачєвого і далі за прикметниковою парадигмою. Такі заміни — знущання з узусу вживання, і вони для мовців є більш болючими, нестерпними, ніж перейменування. Чому перейменовувачі з цим рахуватися не захотіли й узаконили такі структурні монстри, яких місцеві жителі так і не прийняли (не допомогли і вівіски з новими назвами на автобусних станціях). І вже ніякими мотивами не пояснити узаконення форми *Ровно* для українського міста *Рівне*. Це місто, як відомо, було засноване в XIII столітті. Перша згадка про нього датується 1283 роком. Протягом свого багатотисячолетнього існування воно йменувалось як *Рівне* (були лише різні графічні написання). В устах українців воно й досі звучить у своїй первісній формі. Чому ж тоді узаконено назву не в її природному звучанні?

Є ще й незбагненніші випадки. Так, чи то з надмірно вишуканих естетичних міркувань, чи то з намагання самим включитись у список активістів перейменовувань, певні заміни підпали й такі старі слов'янські, давньоруські назви, як *Жаб'є* (на *Верховину*) і *Погост* (на *Зарічне*). Перша з них як топоутворення (назва поляни) згадується вже в «Повісті временних літ», а як населений пункт — 1424 року. Отже, назва давня. Саме це місто пов'язане з перебуванням там І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Г. Хоткевича, зі збиранням етнографічного матеріалу В. Гнатюком, із багатьма іншими видатними діячами культури та науки. І ні в кого з них не виникала думка про немилозвучність звучання. Невже пам'ять про їх перебування в тому *Жаб'єму* і їхні твори, що певною мірою пов'язані з тим населеним пунктом, нам не дорогі?

А чим різала слух назва *Погост*? Хіба тим, що не подібна на інші? Та в тому її й привабливість (якщо назви можуть приваблювати), її унікальність, її давність. Назва походить із старослов'янського апелятива погост — «поселення». Сам апелятив давно вийшов із ужитку. Його зберіг для нащадків тільки ойконім. Яка ж була потреба таку унікальну назву перетворювати на *Заріччя*, назву, яка на

Україні має аж 22-ох своїх близнюків? Переліченим населеним пунктам (правда, перелічено тільки окремі з них) варто було б повернути їхні первісні назви, з якими пов'язані певні сторінки історії краю та народу і які мають за собою багатотисячолетню традицію вживання.

Значно складніше з перейменуваннями, що робилися з метою увічнення пам'яті видатних людей. Вони, принаймні, виправдані, якщо стосуються назв, пов'язаних з історією, і не штамбуються в надмірній кількості, коли позбавляються здатності індивідуалізувати об'єкт. Але з тим в «ювілейному екстазі» не рахувалися. Тому маємо на Україні аж 54 назви від прізвища Шевченко, 46 — від Кіров, 12 — від Дзержинський і так далі. Чи не занадто?

Можливо, і колишній *Жовкві*, теперішньому *Нестерові*, варто було б повернути її колишню назву, хоч вона й не первісна (в 1368 р. цей населений пункт відомий під назвою *Винники*, а в 1560 р. перейменований за прізвищем воеводи Жолкевського на *Жовкву—Жолкев*). Іменем знаменитого льотчика, який саме там здійснив свою петлю, можна назвати ряд об'єктів: парк, вулицю (одну з центральних), школу, бібліотеку тощо і тим анітрохи не зменшили б пам'ять про його подвиг. А назва *Жовква* — все-таки історична. Адже з нею пов'язане надання в 1603 р. місту магдебурзького права, відкриття знаменитої друкарні та бібліотеки. Тут пройшло чимало видатних подій і побувало осіб: взяття її Б. Хмельницьким (за припущенням деяких істориків, у Жовкві він і народився), приїзд сюди Феофана Прокоповича з царем Петром I у 1706 р., врешті, визвольні змагання українського народу в середині XVII століття. У Жовкві жив знаменитий художник XVII—XVIII ст. Іван Руткович, який прославився своїм іконостасом у с. Воля-Висоцька.

І аж ніяк не має права на зберігання найменування за часів сталінщини та неосталінщини місто *Ворошиловград*. Цьому населеному пункту треба повернути первісну назву *Луганськ*. Так само й *Северодонецьк* повинен мати первісну історичну назву *Сіверський Донець*.

Порушуючи питання про історію населених пунктів і певні традиції їх фонеморфічної структури, не можна не згадати і про їх написи, врешті, як і про їх висвітлювання, чи пак трактування, в розповідях екскурсоводів. Так, дивує той факт, що написи населених пунктів на Україні уподовж залізничних і автомобільних магістралей майже скрізь даються тільки російською мовою, хоч українською навряд чи викликали б які-небудь труднощі для російсько-

мовного читача. Адже графіка української і російської мов майже тотожна.

Чомусь склалася така практика, що робочою мовою місцевих екскурсів є здебільшого російська мова (навіть для груп із суцільно українськомовних туристів). Майже всі екскурсійні бюро (як і здравниці на Україні) підпорядковані союзним управлінням. Звідси і їх обов'язкова (такі обов'язкова) мова російська. Чому? Невже для українських груп, які відвідують українські міста, не можна мати екскурсів, котрі володіли б українською мовою? А потім із вуст екскурсіводів вилітають такі «перли»: тут (наприклад, у Кам'янець-Подільському) «жили в XV—XVI веках русские. Они были коренным населением». І такому екскурсіводові не втямки, що етнонім «руські» був самоназвою українців, зокрема західних, аж до XX століття. Звідси і назва вулиці *Руської* у Львові, міста *Рава-Руська* — форпосту українського порубіжжя.

Вважаю, що тексти екскурсій по історичних місцях України повинні перебувати під контролем істориків і філологів і бути джерелом достовірної наукової інформації. Крім того, це велика справа — виховання молоді в дусі патріотизму, прищеплювання їй і належних знань, і любові до своєї землі, до своєї Батьківщини.

Загалом, перейменування — це спроба виправити історію, а остання цього не допускає, бо затираються її сліди, сліди наших предків, а це своєрідне манкуртство. Право на заміну можуть мати лише такі назви, які колись були дані спеціально для приниження людської чи національної гідності їх мешканців.

То ж назви населених пунктів є пам'яттю народу. Український народ із ними пройшов історичний шлях, із ними ввійшов у сьогодення, і з ними повинен крокувати далі.

* * *

Назви населених пунктів, як і назви рік, є творінням народу, який компактно проживав на території, що сьогодні зветься Україною, і тих народів, які в давнину і пізніше проходили через неї, осідаючи тут, і в пам'ять про своє перебування залишили нам низку найменувань. У сукупності вони є пам'ятками історії того краю, де корінним населенням були і є українці, їх предки і попередники. Цей край протягом віків ніколи не був моноетнічним, але також не був і поліетнічним. Численні іномовні найменування на топонімічній карті стали тільки вкрапленнями, нашаруваннями, тоді як українські становлять основну масу. Останні

є пам'ятками історії мови та служать незаперечним доказом спадкоємності її назвотворчих принципів, способів та моделей. А це, в свою чергу, дає підставу визначити родовід цієї мови і її предка далеко за межами писаної історії. Географічні назви, як ніщо інше, допомагають заглянути за обрії затьмареної давнини, через них і для них хочеться побачити горизонт беззмарного прийдешнього. Тому бережімо їх від зникнення.

ЗМІСТ

З іменем зустрічають	3
Назви річок. Звідки вони походять?	9
З якої ви країни?	21

Украинская топонимика. Как она разнообразна! В географических названиях — следы многих племен и народов. Их добрая и злая память о себе. Земля поет и плачет именами.

Рассчитана на лекторов, пропагандистов и широкий круг читателей.

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» УКРАИНСКОЙ ССР
*Серия 5 «Вдумчивым, любознательным,
сообразительным», № 2*

Франко Зиновия
КТО МЫ? ОТКУДА РОДОМ?
(На украинском языке)

КИЕВ

Молодший редактор *О. В. Луципенко*. Художньо-технічний редактор
Я. О. Гулько. Коректор *Л. М. Богута*.

Здано до набору 18.12.89. Підписано до друку 22.01.90. Формат
84×108/32. Папір газетний. Гарнітура літературна. Високий друк. Ум. друк, арк.
2,62. Ум. фарбовідб. 2,84. Обл.-вид. арк. 2,86. Тираж 29004 пр. Зам. № 1237.
Ціна 15 к.

Товариство «Знання» Української РСР, 252005, Київ-5, вул. Червоноармійська, 57/3.
Друкарня ордена Леніна комбінату друку видавництва «Радянська Україна»,
252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.